



**ZBORNIK RADOVA
ODSJEKA ZA PEDAGOGIJU**

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet

Godina 5, broj 5 (2024)

**KA NOVIM ISKORACIMA
U ODGOJU I OBRAZOVANJU**

ISSN 2490-2292

**UNIVERZITET U SARAJEVU - FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PEDAGOGIJU**

ONLINE ISSN 2490-2292

**KA NOVIM ISKORACIMA
U ODGOJU I OBRAZOVANJU**

Godina 5, broj 5 (2024)

Zbornik radova Odsjeka za pedagogiju

Sarajevo, decembar 2024. godine

**ZBORNİK RADOVA ODSJEKA ZA PEDAGOGIJU
KA NOVIM ISKORACIMA U ODGOJU I OBRAZOVANJU**

Izdavač:

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
Franje Račkog 1, Sarajevo

Za izdavača:

Prof. dr. Kenan Šljivo

Urednica:

Prof. dr. Lejla Kafedžić

Tehničko uređenje i korice:

Prof. dr. Sandra Bjelan

Radovi u Zborniku su dvostruko recenzirani.

**Zbornik radova indeksiran je u EBSCO i dostupan u CEEOL
(Central and Eastern European Online Library).**

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ UREDNICE	5
Marijan Tustonja i Ivona Čarapina Zovko PERCEPCIJA ZAPOŠLJIVOSTI STUDENATA S INVALIDITETOM SVEUČILIŠTA U MOSTARU	8
Anita Begić i Karolina Tadić-Lesko PRISTUP VISOKOM OBRAZOVANJU OSOBAMA S INVALIDITETOM U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE.....	29
Snježana Šušnjara i Lejla Kafedžić OBRAZOVANJE ZA SVE: PUT KOJIM TREBA IĆI	57
Lejla Osmić i Sandra Bjelan DIGITALNI ALATI U FUNKCIJI POVEĆANJA PRISTUPAČNOSTI OSOBAMA S INTELEKTUALNIM INVALIDITETOM.....	81
Antonio Topalović KRITIČKA TEORIJA KAO OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE ORGANIZACIJSKE KULTURE: <i>Kako inkluzivna organizacijska kultura potiče inovativnost?</i>	96
Magdalena Perić Bralo i Martina Litanj ARHITEKTONSKA PRISTUPAČNOST KAO POSEBNA POTREBA?!.....	116

UVODNA RIJEČ UREDNICE

Međunarodni naučni/znanstveni skup pod naslovom *Obrazovanje pristupačno svima* je održan u decembru 2022. godine na datum obilježavanja Međunarodnog dana ljudskih prava. Organizatori Skupa su bili uredi/centri za podršku studentima (s invaliditetom) šest univerziteta/sveučilišta: Univerzitet u Sarajevu, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Sveučilište u Mostaru, Univerzitet u Banja Luci, Univerzitet u Beogradu i Univerzitet u Novom Sadu. Skup je bio i rezultat partnerstva Univerziteta u Sarajevu i UNICEF-a Bosne i Hercegovine kroz projekat *Building Inclusive University*. Skup je održan u hibridnom modelu rada: u prostorijama Filozofskog fakulteta i putem Zooma. Na Skupu su govorili predstavnici akademske zajednice, nevladinog sektora i studenata o različitim temama relevantnim za osnovnu temu događaja, kao što su: *Obrazovanje u BiH u izvještajima stranih organizacija; Značaj pristupa obrazovanju za socijalno isključivanje osoba sa invaliditetom; Socio-psihološka podrška studentima sa invaliditetom na visokoškolskim ustanovama; Tranzicija učenika s teškoćama u razvoju iz srednjoškolskog u visokoškolsko obrazovanje; Korištenje novih tehnologija u obrazovanju kao preduslov pristupačnosti obrazovnog procesa – pravni okvir i iskustva*; itd. Plenarno izlaganje je realizirala, po pozivu, prof. dr. Lefkothea Kartasidou o temi *Self-determination & self-advocacy: basic principles for access to life*.

Sudionici Skupa su saglasni da su sva temeljna ljudska prava neizostavna za kvalitetan, ispunjen i dostojanstven život, ali je izdvojeno obrazovanje budući da je ono kontinuirani proces koji traje cijeli život, te predstavlja pravo i potrebu svakog čovjeka. Osnovna svrha obrazovanja je samoobrazovanje i osposobljavanje ljudi za unapređenje kvalitete života. Obrazovanje je, dakle, važno za svaku osobu i isključivanje iz njega ili ne davanje adekvatnih i mnogobrojnih prilika ima dugoročne posljedice za pojedinca i za društvo u

cjelini. Pojedincu pruža mogućnost učenja i razvoja, ostvarivanja društvenih uloga, mogućnost izbora, zapošljavanje i ostvarivanje drugih prava u i kroz obrazovanje. Isključenost pojedinca ili grupe iz obrazovanja ostavlja društvene i ekonomske posljedice na društvo. Dakle, pravo na kvalitetno obrazovanje predstavlja temelj izgradnje društva koje se opredijelilo za maksimalno poticanje i korištenje svih raspoloživih resursa. No, da bi se obrazovanje desilo, posebno formalno obrazovanje, potrebno je osigurati određene preduvjete, a jedan od njih jeste i pristupačnost obrazovanja. Pristupačnost je jedan od ključnih preduvjeta za uživanje prava i dostojanstva svih osoba, uključujući i osobe s invaliditetom. Budući da je pristupačnost u direktnoj vezi sa preprekama, pitanje prevencije, identifikacije i otklanjanja prepreka je ključno kako bi sve osobe imale jednake šanse za postignuće i kvalitetan život.

Teme autora i autorica, koje su rezultat sudjelovanja na Skupu, ali i naknadne zainteresiranosti za davanje doprinosa centralnoj temi u najširem kontekstu, čine peto izdanje Zbornika radova Odsjeka za pedagogiju i vjerujemo da će biti vrijedan izvor i inspiracija za daljnja istraživanja o istim i sličnim temama.

Urednica



Zajednička fotografija dijela učesnika i učesnica

PERCEPCIJA ZAPOŠLJIVOSTI STUDENATA S INVALIDITETOM SVEUČILIŠTA U MOSTARU

Marijan Tustonja¹, asistent
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet,
studij Socijalnog rada i Ured za studente s invaliditetom

doc. dr. sc. Ivona Čarapina Zovko²
Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, studij Psihologije i Karijerni centar

Originalni naučni rad

¹ marijan.tustonja@ff.sum.ba

² ivona.carapinazovko@ff.sum.ba

Sažetak

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja, rigidnost obrazovnog sustava iz kojeg proizlazi i neusklađenost s potrebama tržišta, učenici i studenti s invaliditetom su nedovoljno osposobljeni za nastavak obrazovanja i u konačnici za zapošljavanje. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati percepciju zapošljivosti studenata s invaliditetom koji studiraju na Sveučilištu u Mostaru. Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku sudionika (N=14) čija je prosječna dob 23 godine (M=23.11; SD=3.76). Od ukupnog broja sudionika njih sedam studira na Filozofskom fakultetu, tri na Fakultetu prirodoslovno matematičkih i odgojnih znanosti, dva na Fakultetu zdravstvenih studija, po jedno na Farmaceutskom fakultetu i na Fakultetu strojarstva i računarstva i elektrotehnike. Istraživanje je provedeno online putem te su sudionici regrutirani na način da se iz baze kontakata prosljedio e-mail svim studentima evidentiranim u bazama na njihove privatne e-mail adrese sa zamolbom za sudjelovanjem. Svi sudionici su dali dobrovoljni pristanak i ispunili sociodemografski upitnik, Upitnik percepcije prepreka za razvoj karijere i nastavak školovanja i Skalu percipirane samoefikasnosti. Prema rezultatima istraživanja, studenti s invaliditetom ne percipiraju da imaju nedovoljno sposobnosti i samouvjerenosti za nastavak karijere. S druge strane, iskazuju da diskriminaciju percipiraju od strane poslodavaca kroz stavove da posao neće obavljati jednako dobro kao i studenti bez invaliditeta. Na osnovu navedenoga važno je raditi na promicanju svijesti i promjeni stavova o tome da invaliditet može biti prepreka u zapošljavanju i razvoju karijere. Također, uvažiti smjernice koje navode za reorganizaciju rada poput rada na daljinu, poboljšanja arhitektonskog pristupa, pružanja savjetovanja i podrške.

Ključne riječi: *zapošljivost, studenti s invaliditetom, uvjeti studiranja, tržište rada*

Abstract

According to the results of previous research, the rigidity of the education system, which results from the lack of compliance with the needs of the market, students with disabilities are insufficiently qualified to continue their education and, ultimately, for employment. The aim of this research was to examine the employability perception of students with disabilities studying at the University of Mostar. The research was conducted on a convenient sample of participants (N=14) whose average age is 23 years (M=23.11; SD=3.76). Of the total number of participants, seven are studying at the Faculty of Humanities and Social Sciences, three at the Faculty of Natural Sciences, Mathematics and Educational Sciences, two at the Faculty of Health Studies, one each at the Faculty of Pharmacy and at the Faculty of Mechanical and Computer Engineering and Electrical Engineering. The research was conducted online, and participants were recruited in such a way that an e-mail was sent from the contact database to all students registered in the database to their private e-mail addresses with a request for participation. All participants gave voluntary consent and filled out a sociodemographic questionnaire, Questionnaire on the perception of obstacles to career development and continued education, and the Perceived Self-Efficacy Scale. According to the results of the research, students with disabilities do not perceive that they lack the ability and self-confidence to continue their career. On the other hand, they state that they perceive discrimination on the part of employers through attitudes that they will not perform the job as well as students without disabilities. Based on the above, it is important to work on promoting awareness and changing attitudes about the fact that disability can be an obstacle in employment and career development. Also, respect the guidelines they state for the reorganization of work such as remote work, improving the architectural approach, providing advice and support.

Keywords: employability, students with disabilities, study conditions, labor market

Uvodna razmatranja

Inkluzija, kao strategija zastupanja prava osoba s invaliditetom na jednak pristup, svoje korijene ima u sredini 90-ih godina prošlog stoljeća unutar okvira socijalnog modela. Ova strategija promiče pravo na uključenost u društvo i postizanje jednakosti prava (Skočić Mihić, 2011). U skladu s međunarodnim dokumentima poput Konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda iz 1997. te Konvencije o pravima djeteta iz 1989., obrazovna politika u Bosni i Hercegovini trebala bi težiti inkluzivnosti. Načela tih konvencija naglašavaju pravo svake osobe na obrazovanje bez diskriminacije te promicanje jednakih mogućnosti za sve (Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, 2007; Opća deklaracija o ljudskim pravima, 1948). Stoga, bi obrazovne politike trebale biti utemeljene na ovim načelima kako bi osigurale pravedan i ravnopravan pristup obrazovanju.

Obrazovanje, kao osnovno i ključno ljudsko pravo neophodno za ostvarivanje svih ostalih ljudskih prava prema UNESCO-u iz 2010., čini temelj socijalnog uključivanja i gospodarskog razvoja. Zapošljivost i konkurentnost osoba s invaliditetom na tržištu rada ovise o vrsti obrazovanja koje su primile, bilo kroz redovni ili posebni sustav, te o kvaliteti pripreme učenika s invaliditetom za nastavak obrazovanja i zapošljavanje (Kiš-Glavaš, 2009).

Inkluzivno obrazovanje je globalna inicijativa koja se podržava inicijativom za poticanje prava na obrazovanje za sve prema UNESCO-u iz 2005. godine. Ova inicijativa mijenja povijesnu obrazovnu paradigmu na svim razinama odgojno-obrazovnog sustava. Tijekom posljednjih deset godina, inkluzivno obrazovanje postaje prioritetna politika, posebno u visokom obrazovanju, s naglaskom na njegovoj socijalnoj dimenziji (Farnell i Kovač, 2010; Clancy, 2010).

Fokus je usmjeren na podzastupljene skupine, poput studenata s invaliditetom, čija zastupljenost u nacionalnom sustavu visokog obrazovanja ne odražava njihov udio u općoj populaciji (Bošković, Rinčić, 2014). Postoji niz razloga za tu disparitetu, uključujući predrasude, nedovoljna obrazovna postignuća, neprilagođenost visokog obrazovnog sustava, objektivne prepreke te nedostatak sustavne podrške sveučilišta (Fleischer i sur., 2013), te prepreke u praćenju nastave i ispunjavanju obveza studenata s invaliditetom (Madriaga i sur., 2010).

Predrasude prema populaciji studenata s invaliditetom manifestiraju se na dva načina - prema spolu i invaliditetu. Ove predrasude često otežavaju odluke studenata s invaliditetom o nastavku obrazovanja. Čak i kada se odluče nastaviti školovanje, suočavaju se s teškoćama prilagodbe u novu socijalnu sredinu. S druge strane, nedostatak podrške može dovesti do izolacije, smanjenog samopouzdanja i negativnih emocija (Tarandeku, 2008), što dalje može utjecati na njihov ulazak u svijet rada (Barišin i sur., 2011).

Rigidan obrazovni sustav, koji nije prilagođen potrebama tržišta rada, rezultira nedovoljnom pripremom učenika s invaliditetom za daljnje obrazovanje i zapošljavanje (Kiš-Glavaš, 2009). Ovi studenti često imaju niže obrazovne rezultate iz prethodnih razina obrazovanja (Divjak i sur., 2008). Stoga, nastavak školovanja i studiranje za studente s invaliditetom postaje od posebne važnosti jer ima dubok utjecaj na kvalitetu njihovog života i emocionalno iskustvo samih sebe (Barišin i sur., 2011).

U okruženju obilježenom nesigurnošću u vezi s poslom i stalnim promjenama na tržištu rada, ključna uloga za psihologiju rada je identificirati koji psihosocijalni faktori čine osobu više ili manje zapošljivom te primijeniti ta saznanja za buduće ulaske na tržište rada. Psihologija rada se već duže vrijeme bavi ovim pitanjem, razvijajući različite modele, od kojih su dva

najvažnija za ovo istraživanje: model temeljen na kompetencijama i pristup dispozicijske zapošljivosti. Organizacijska perspektiva je izražena u modelu temeljenom na kompetencijama, koji naglašava važnost fleksibilnosti i mobilnosti radne snage unutar organizacija koje dijele slične karakteristike (Maslić Seršić i Tomaš, 2015).

Rad predstavlja jedno od osnovnih prava svih ljudi, a uključivanje osoba s invaliditetom u radni sustav ključan je čimbenik potpune njihove integracije u društvo. Međutim, obrazovanje i priprema za rad osoba s invaliditetom često nisu prilagođeni potrebama tržišta rada. Često su osobe s invaliditetom i neupućene u područje informatike, što dodatno otežava njihovo zapošljavanje. Kao rezultat toga, neki od pokazatelja poteškoća u zapošljavanju osoba s invaliditetom uključuju nedostatak relevantnih znanja i nižu formalnu razinu obrazovanja u usporedbi s ostalom populacijom (Paul Jarallah, 2008). Iz toga proizlazi zaključak da je potrebno povećati formalnu razinu obrazovanja, posebice visokoškolsko obrazovanje, kako bi osobe s invaliditetom mogle stjecati znanja i kvalifikacije koje su tražene na otvorenom tržištu rada.

Povećanje formalne razine obrazovanja osoba s invaliditetom ima iznimnu važnost za tu populaciju. To ne utječe samo na povećanje prihoda, već također omogućuje veći opseg izbora temeljenih na kvalitetnijim informacijama i znanjima. Osobe mogu doživjeti veći stupanj poštovanja i važnosti, što doprinosi njihovom osjećaju vlastite vrijednosti (Žinjak, 2006).

Istraživanja pokazuju da stavovi poslodavaca prema zapošljavanju osoba s invaliditetom variraju ovisno o vrsti i obliku invaliditeta. Konkretno, poslodavci često pokazuju veći stupanj negativnih stavova prema zapošljavanju osoba s intelektualnim teškoćama, slijepih i slabovidnih osoba (Kiš-Glavaš i Sokač, 2006).

Iako su istraživanja pokazala pozitivan pomak u stavovima prema osobama s invaliditetom u posljednjim godinama, još uvijek postoje negativni stavovi i nedostatak prihvaćanja tih osoba u društvu. Ovi negativni stavovi prepoznati su kao prepreke za postizanje uspjeha osoba s invaliditetom u društvenom, obrazovnom i profesionalnom kontekstu (Gosden Kichen, 2007).

U posljednja tri desetljeća, zapaženo je značajno povećanje dinamike tržišta rada i evoluciju u oblicima karijera. Literatura prepoznaje nekoliko ključnih trendova koji oblikuju trenutno globalno tržište rada (Smelser, 2012). Prvi se odnosi na nesigurnost tradicionalnih radnih mjesta. U poslovnom okruženju obilježenom stalnim promjenama, organizacije često nastaju i propadaju, što zahtijeva prilagodbe u organizacijskim strukturama kako bi odgovorile tržišnim zahtjevima (Shaw, 2013; Tengland, 2013). Drugi trend obuhvaća povećanu konkurenciju između organizacija i tvrtki, motiviranu osvajanjem tržišnog udjela, primjenom tehnologije te stvaranjem vjerne klijentel. Treći trend naziva se „akademizacija“, a u doba informacijske tehnologije, kako poslovi postaju sve sofisticiraniji i baziraju se na stručnosti, akademski stupnjevi postaju temeljna norma koja se očekuje od pojedinaca u gotovo svakom profesionalnom području. Akademski kvalifikacija više nije samo prednost, već postaje osnovni zahtjev. Kao rezultat navedenih trendova, tražitelji posla suočavaju se s izazovima u osiguranju i održavanju zaposlenja. U takvom kontekstu, stariji koncept radne sigurnosti zamjenjuje se konceptom zapošljivosti. Zapošljivost je pojam koji se često koristi u profesionalnoj i organizacijskoj psihologiji kako bi opisao skup sposobnosti, potencijala i vještina koje čine pojedinca atraktivnim za potencijalne poslodavce (McQuaid i Lindsay, 2005).

Kasler, Zysberg i Harel (2017) sugeriraju da istraživanje subjektivne dimenzije zapošljivosti nije bilo dovoljno zastupljeno u dosadašnjoj raspravi.

Zapošljivost se, naime, može koristiti za procjene pojedinaca o vlastitim izgledima za zapošljavanje, uzimajući u obzir njihove osobno percipirane vještine, sposobnosti i resurse povezane sa zaposlenjem (Fugate, Kinicki i Ashforth, 2004).

Razumijevanje pojma zapošljivosti može značajno varirati ovisno o perspektivi. Rothwel (2015) prepoznaje četiri perspektive iz kojih se proučava zapošljivost prema Hartungu, Savickasu i Walshu (2015). Prva perspektiva je politička, fokusirana na smanjenje nezaposlenosti i povezane socijalne probleme. Ovaj pristup prihvaćaju moderne vlade koje promiču koncept zapošljivosti kroz razvoj vještina na tržištu rada (Tymon, 2013). Druga perspektiva je obrazovna, naglašavajući ulogu koncepta zapošljivosti u prijelazu diplomaca na tržište rada. Treća perspektiva, upravljanja ljudskim resursima, usredotočuje se na strategije zapošljivosti koje koriste poslodavci kako bi pojedinci održali svoje karijere u svjetlu povećane nestabilnosti posla (Nauta i sur., 2009). Konačno, četvrta perspektiva je individualna, fokusirana na sposobnost svake osobe da pronađe i zadrži posao na odgovarajućoj razini. Unutar individualne perspektive, u literaturi se prepoznaju tri glavna pristupa: zapošljivost temeljena na kompetencijama, zapošljivost temeljena na osobinama i samopercipirana zapošljivost. Pristup zapošljivosti temeljen na kompetencijama (De Vos i sur., 2011) analizira vještine i sposobnosti koje olakšavaju pronalaženje posla. Pristup zapošljivosti pojedinaca temeljen na osobinama (Fugate i Kinicki, 2008) odnosi se na proaktivne stavove koje pojedinci zauzimaju prilikom traženja i održavanja posla. Subjektivna dimenzija zapošljivosti, koju naglašavaju Kasler, Zysberg i Harel (2017), dodaje dimenziju samoocjene, omogućujući pojedincima procjenu vlastite zapošljivosti putem subjektivnih doživljaja vlastitih vještina, potencijala i resursa u vezi s zaposlenjem.

Osobe s invaliditetom, prema istraživanju Marinića (2008: 216), izražavaju nezadovoljstvo stvarnim mogućnostima obrazovanja i zaposlenja, osobito mladi, bez obzira na stupanj vlastitog invaliditeta. Istraživanje pokazuje da ove osobe jasno iskazuju želju za dodatnim obrazovanjem. Nije iznenađujuće s obzirom na činjenicu da povećanjem formalne razine obrazovanja, posebice na razinu visokog obrazovanja, osobe s invaliditetom mogu steći kvalifikacije koje su više tražene na otvorenom tržištu rada. Osim što bi to moglo smanjiti stopu nezaposlenosti među osobama s invaliditetom, donijelo bi i druge koristi (Franjkić, Kiš-Glavaš i Novak, 2014: 70).

Važno je istražiti percepciju studenata s invaliditetom o mogućnostima zapošljavanja kako bi se planirale određene mjere i aktivnosti u uredu i karijernom savjetovalištu, uključujući senzibilizaciju i informiranje o mogućnostima koje su dostupne studentima s invaliditetom. Također, primjećuje se nedostatak istraživanja na ovu temu u kontekstu tržišta rada u Bosni i Hercegovini.

Metodologija rada

Cilj istraživanja

Cilj ovoga rada je utvrditi kakva je percepcija ispitanika, studenata s invaliditetom Sveučilišta u Mostaru, o mogućnostima da studenti s invaliditetom udovolje zahtjevima tržišta rada.

Hipoteze

H1: Pretpostavlja se da će s aspekta svojih osobnih ograničenja sudionici na većinu tvrdnji iskazati da ih nimalo ili malo vjerojatno percipiraju kao ograničavajuće za nastavak karijere.

H2: Pretpostavlja se da će s aspekta okolinskih ograničenja, poput poslodavaca, na većinu tvrdnji iskazati da ih vrlo vjerojatno ili sigurno percipiraju kao ograničavajuće za nastavak karijere.

Uzorak ispitanika

Istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku 14 od ukupno 30 studenata s invaliditetom registriranih u Uredu za studente s invaliditetom na Sveučilištu u Mostaru čija je prosječna dob 23 godine ($M=23.11$; $SD=3.76$). Od toga 57,1% je žena i 42,9% muškaraca. Prema ustrojbenim jedinicama najviše je onih ispitanika koji studiraju na Filozofskom fakultetu (7), zatim na Fakultetu prirodoslovno – matematičkih i odgojnih znanosti (3), na Fakultetu zdravstvenih studija (2), te (1) na Farmaceutskom fakultetu i Fakultetu strojarstva, računalstva i elektrotehnike. Od ukupno ispitanih njih 9 (64.3%) izjavljuje da im je trenutni studij bio prvi izbor prilikom upisa, 3 (21.4%) ih je volontiralo tijekom školovanja, njih 7 (50%) živi s roditeljima za vrijeme studija, 5 (35.7%) sami i 2 (14.3%) u studentskom domu. S obzirom na vrstu invaliditeta najviše ih je 9 (64.3%) s tjelesnim invaliditetom, potom slijede ostalo (21.4%), 1 (7.1%) je osoba s kroničnom bolešću i 1 (7.1%) s teškoćama u učenju (disleksija, disgrafija, diskalkulija).

Mjerni instrument

Sociodemografski upitnik je posebno konstruiran za potrebe ovog istraživanja i sadržavao je pitanja o dobi, spolu, godini studija, fakultetu i smjeru koji studenti pohađaju te vrsti invaliditeta. Upitnik Percepcija prepreka za razvoj karijere i nastavak školovanja sadržavao je 37 pitanja koja se odnose na viđenje koliko će svaki od navedenih faktora biti prepreka za razvoj karijere. Dio pitanja je iz postojećeg Upitnika percepcije prepreka za razvoj karijere i nastavak školovanja (*eng. Perception of Educational Barriers Scale – Revised*, McWhirter i sur., 2000), a pitanja od 29 do 37 su dodana od strane autora istraživanja i sadržajno specifično prilagođena kao

prepreke za nastavak obrazovanja studenata s invaliditetom. Sudionici su odgovarali na skali od 1- 4 pri čemu je 1 označavalo ne, nikako, a 4 sigurno. Bodovi se određuju zbrajanjem pojedinačnih ocjena stavki za svaku ljestvicu, pri čemu viši rezultati na ljestvici vjerojatnoće sugeriraju da ispitanici percipiraju veću vjerojatnoću da će naići na prepreke u daljnjem obrazovanju. Pouzdanost tipa unutarnje konzistencije Cronbach alpha u ovom istraživanju je zadovoljavajuća i iznosi $\alpha=0.87$.

Skala opće samoefikasnosti Schwarzera i sur. (1997; prema Ivanov, 2002) mjeri opći i stabilan osjećaj osobne efikasnosti u suočavanju s različitim stresnim situacijama. Skalu su na hrvatski jezik preveli i adaptirali Ivanov i Penezić (1998; prema Ivanov, 2002), te je na uzorcima hrvatskih ispitanika pokazala pouzdanost tipa unutarnje konzistencije Cronbach alpha od 0.85 do 0.87 (Ivanov i sur., 1998; Penezić i sur., 1998, 1999; prema Ivanov, 2002). Originalna verzija skale sadržavala je 20, a zatim je reducirana na 10 čestica za koje ispitanik procjenjuje u kojoj se mjeri odnose na njega na skali od 1 – uopće se ne odnosi na mene do 5 – u potpunosti se odnosi na mene. Pouzdanost tipa unutarnje konzistencije Cronbach alpha u ovom istraživanju je zadovoljavajuća i iznosi $\alpha=0.82$.

Posljednje pitanje bilo je otvorenog tipa u kojem je od sudionika zatraženo da navedu tri prijedloga za unapređenje politike i prakse zapošljavanja osoba s invaliditetom.

Postupak

Sudionici su regrutirani iz baze podataka Ureda za studente s invaliditetom. Svakom sudioniku registriranom u bazi je poslana poveznica sa zamolbom za sudjelovanje. Od ukupno 30 kontaktiranih, njih 14 (47 %) je pristalo sudjelovati. Svima je na mail poslana poveznica s pristupom i opisom istraživanja. Sudjelovanje je bilo dobrovoljno i anonimno. Navedeno je da se

elektronske adrese ne mogu povezati s podacima. Samo sudjelovanje trajalo je u prosjeku 15 minuta.

Izlaganje postignutih rezultata

Metode obrade podataka

Za uređivanje, obradu i analizu podataka korišten je softverski program SPSS (Statistical Package for Social Sciences). Za analizu rezultata korištena je statistička analiza deskriptivnog tipa, odnosno napravljena je distribucija (zastupljenost) odgovora na svako pojedino pitanje. Rezultati su prikazani tabelarno.

Tablica 1. Prikaz odgovora na Upitniku percepcije prepreka za razvoj karijere i nastavak školovanja

Značenje brojeva na skali: 1- ne nikako, 2-malo vjerojatno, 3-vrlo vjerojatno, 4- sigurno

Koristeći navedenu skalu označite koliko je vjerojatno da će dolje navedeni faktori biti prepreke da razvijate karijeru:	Ne, nikako (%)	Malo vjerojatno (%)	Vrlo vjerojatno (%)	Sigurno (%)
1. Nedovoljno novca	28.6	35.7	35.7	0
2. Nedovoljno sposobnosti	42.9	35.7	21.4	0
3. Nedovoljno samouvjerenosti	28.6	21.4	21.4	28.6
4. Prijatelji me ne podržavaju u mojim planovima	57.1	21.4	7.1	14.3
5. Pored toga što idem na fakultet, moram raditi	64.3	21.4	7.1	7.1
6. Neuklapanje u nastavni program	64.3	14.3	14.3	7.1
7. Završavanje fakulteta uzima puno vremena	21.4	28.6	28.6	28.6
8. Brak	78.6	7.1	14.3	0
9. Nastavnici me ne podržavaju u mojim planovima	64.3	21.4	14.3	0
10. Društveno klasna diskriminacija	50	14.3	21.4	14.3
11. Nedovoljna pripremljenost	42.9	21.4	28.6	7.1
12. Obiteljske odgovornosti	50	28.6	7.1	14.3
13. Manjak motivacije	35.7	28.6	14.3	21.4
14. Nedovoljno talenta	64.3	14.3	21.4	0
15. Pritisak od strane momka/djevojke	100	0	0	0

16. Seksualna diskriminacija	92.9	0	0	7.1
17. Rasna/etnička diskriminacija	85.7	0	7.1	7.1
18. Trudnoća/djeca	85.7	14.3	0	0
19. Nedostatak vještina potrebnih za studiranje	78.6	0	21.4	0
20. Ne znam koju karijeru želim	57.1	7.1	21.4	14.3
21. Niko od mojih prijatelja ne radi ono što ja radim	71.4	14.3	0	14.3
22. Nemogućnost da se uključim u program/fakultet koji želim	85.7	0	7.1	7.1
23. Roditelji ne podržavaju moje planove	78.6	0	7.1	14.3
24. Stres tijekom školovanja.	14.3	7.1	21.4	57.1
25. Ne želim se preseliti	64.3	7.1	14.3	14.3
26. Fakultet je preskup	14.3	35.7	0	50
27. Fakultet koji stvarno želim nije dostupan ovdje	57.1	7.1	14.3	21.4
28. Drugi misle da ja ne mogu uspjeti	35.7	14.3	28.6	21.4
29. Diskriminacija da neću jednako dobro obavljati posao kao studenti bez invaliditeta	64.3	7.1	7.1	21.4
30. Diskriminacija od strane poslodavaca	64.3	7.1	14.3	14.3
31. Diskriminacija tijekom samog obrazovanja i usvajanja znanja (tretiranje s nižim kriterijima)	85.7	7.1	0	7.1
32. Diskriminacija da neću dobiti radnički/vježbenički staž	64.3	7.1	14.3	14.3
33. Arhitektonske barijere u društvu.	57.1	0	14.3	28.6
34. Nepristupačne informacije tijekom školovanja.	50	35.7	0	14.3
35. Obitelj me ne podržava tokom studija i zapošljavanja.	71.4	14.3	7.1	7.1
36. Nisam kompetentan/na za posao koji želim raditi.	64.3	0	7.1	28.6
37. Prijevoz od kuće do fakulteta/posla me sprječava da uspijem	71.4	7.1	7.1	14.3

Tablica 2. Osnovni deskriptivni parametri na skali generalizirane samoefikasnosti

	M	SD	MIN	MAX
SAMOPROCJENA SAMOEFIKASNOSTI	4.92	1.84	1	5

Legenda: M-aritmetička sredina
 SD-standardna devijacija
 Min-minimalni rezultat
 Max-maksimalni rezultat

Sudionici postižu iznad prosječne rezultate na skali samoefikasnosti (M=4.92).

Tablica 3. Na pitanje otvorenog tipa u kojem je od sudionika zatraženo da navedu tri prijedloga za unapređenje politike i prakse zapošljavanja osoba s invaliditetom sudionici navode sljedeće.

	Broj odgovora
Dobivanje prilika za zapošljavanje	2
Jednaki uvjeti rada	3
Promicanje svijesti/promjena stava o tome da invaliditet ne može biti zapreka u zapošljavanju/karijeri	2
Mogućnost online rada	1
Projekti	1
Savjetovanja i podrška	2
Olakšan pristup studentima sa zdravstvenim problemima	1
Poboljšani arhitektonski pristup	1
Više prilika i pomoći	1

Diskusija

Rezultati provedenog istraživanja nude mogućnost iznalaženja novih metoda i pristupa u radu sa studentima s invaliditetom u pogledu studiranja, ali napose zapošljavanja navedene kategorije. Kako je vidljivo u Tablici 1. studenti Sveučilišta u Mostaru doživljavaju i percipiraju okolinske faktore negativno, točnije kao otežavajuće faktore za nastavak karijere. Tako već kod čestice „*Nedovoljno novca*“ uočavaju se podijeljena mišljenja, gotovo 36% studenata, kazuje da će upravo taj faktor biti malo vjerojatno i vrlo vjerojatno prepreka za razvijanje daljnje karijere. S obzirom da studenti s invaliditetom nemaju sustavno rješenje plaćanja studentskih obveza ovaj faktor dodatno obeshrabruje ovu skupinu studenata, jer uz studentske obveze, najčešće studenti s invaliditetom imaju i dodatna financijska opterećenja ovisno o stupnju invaliditeta i potrebama u svakodnevnom životu koje su često više u odnosu na populaciju tipičnog tipa i razvoja. Ovu česticu potvrđuje i odgovor na čestici „*Fakultet je preskup*“ koja se pojavljuje kao otežavajući okolinski faktor kojega studenti percipiraju, čak njih 50%. Više od polovine ispitanika, njih 57%, ističu kako je stres tijekom školovanja faktor koji će otežavajuće utjecati na razvijanje karijere. Ovaj rezultat ne iznenađuje s obzirom na okolinske faktore koji utječu na sami početak i tijekom studija. Studenti s invaliditetom često ulaskom u visokoškolsku ustanovu doživljavaju nepredvidive situacije koje kod njih mogu potaknuti stres. Nepredvidive situacije odnose se najčešće na okruženje i arhitektonske barijere, polaganje ispita, dolazak na nastavu i izvršavanje nastavnih obveza.

Iz rezultata je vidljivo kako studenti, njih čak 64%, percipiraju podršku nastavnika kao pozitivan okolinski faktor za razvijanje njihove karijere što je vidljivo i kod roditelja. Vidljivo je da 79% studenata percipira roditelje kao podržavajući faktor u njihovom životu. Upravo roditeljska podrška i podrška

nastavnika služe kao ublaživači prepreka za nastavak karijere i vrsta socijalne podrške. Ovi rezultati ne iznenađuju s obzirom na roditeljsku ulogu u životu vlastite djece, ali i nastavnika koji kroz svoj rad pružaju izuzetnu podršku u obrazovanju svih studenata, pa tako i studenata s invaliditetom. Rezultati na česticama „*Nemogućnost da se uključim u program/fakultet koji želim*“ (86% studenata), te „*Fakultet koji stvarno želim nije dostupan ovdje*“ (57% studenata) ne percipiraju kao prepreke, što ne iznenađuju s obzirom da je 64% studenata navelo da im je ovo prvi izbor studija na Sveučilištu u Mostaru.

Rezultati vezani za čestice koje se odnose na diskriminaciju (čestice 29, 30, 31, 32) studenti ne percipiraju kao prepreke da razvijaju karijeru. Ovakvi rezultati jasno ukazuju na to kako su studenti prije svega samouvjereni, te kako s druge strane obrazovni sustav tretira studente s invaliditetom kao jednakopravne članove akademske zajednice. Čestice koje se odnose na rad još je potrebno istraživati, jer studenti još uvijek nisu iskusili rad i njihovi stavovi se temelje na očekivanjima a ne na realnim iskustvima. Vidljivo je kao studenti, njih 57%, ne percipiraju arhitektonske barijere kao prijetnju za nastavak barijere. U prilog tome govori i podatak kako je sedam od jedanaest ustrojbenih jedinica Sveučilišta u Mostaru prilagođeno ili djelomično prilagođeno osobama s invaliditetom. Čestica „*Prijevoz od kuće do fakulteta/posla me sprječava da uspijem*“ za koju studenti (njih 71%) smatraju da im ne predstavlja prijetnju za nastavak karijere ne iznenađuje s obzirom da studenti s invaliditetom Sveučilišta u Mostaru iskazuju kako taj segment njihovog života ispunjavaju roditelji, što još jednom potvrđuje tvrdnju kako su im roditelji pored socijalne i instrumentalna podrška tijekom školovanja.

U Tablici 2. vidljivo je kako studenti s invaliditetom samoprocjenjuju samoefeksnost iznad prosječno što je u skladu s ne doživljenim prijetnjama za nastavak razvoja karijere na internalnoj razini.

Tablica 3. prikazuje prijedloge studenata o unapređenju prakse i politika zapošljavanja osoba s invaliditetom. Među njima se mogu istaknuti oni odgovori koji se odnose na rad i prilike u zapošljavanju osoba s invaliditetom. Čak 8 ispitanika (57%) iskazuje prijedloge u pogledu prilike za zapošljavanjem, da imaju jednake uvjete rada kao i osobe tipične populacije, iskazuju prijedloge za mogućnosti online rada i sudjelovanja u projektima. Ovi rezultati ne iznenađuju s obzirom na samopercepciju studenata s invaliditetom kao jednakih sudionika u svim sferama života. Ostalih 43% studenata prijedloge daju u smjeru podizanja svijesti o osobama s invaliditetom i njihovim mogućnostima, arhitektonska prilagodba koju društvo kao cjelina mora ispuniti i zadovoljiti, više prilika i pomoći koje se mogu ponuditi od strane društva, ali i budućih poslodavaca te u konačnici savjetovanje i podrška koja se ogleda unutar akademske zajednice, ali i budućih poslodavaca radi očuvanja sposobnosti studenata s invaliditetom.

Ograničenja provedenog istraživanja očituju se u malom i prigodnom uzorku studenata s invaliditetom na Sveučilištu u Mostaru. No, potrebno je naglasiti da su poziv za istraživanje dobili svi registrirani studenti s invaliditetom pri Uredu za studente s invaliditetom njih 30, od kojih je 14 studenata sudjelovalo u provedbi istraživanja što čini odaziv od skoro 50 %. Na osnovu dobivenih rezultata i ograničenja uzorkovanja smanjena je generalizacija, no valja naglasiti da je prvo istraživanje na našem području koje se bavi ovom temom i daje početne smjernice za buduća istraživanja.

Prijedlozi za unapređenje ovoga istraživanja ogledaju se u proširenju uzorka na sve preostale javne univerzitete u Bosni i Hercegovini te njihove urede/centre za podršku studentima (studentima s invaliditetom) te

komparaciju između javnih univerziteta kao i vrsta invaliditeta kako bi se uzorci percipirane zapošljivosti jasnije razdvojili na one vezane za internalnu i eksternalnu dimenziju.

Zaključna razmatranja

S obzirom na dobivene rezultate istraživanja može se zaključiti da studenti s invaliditetom nimalo ili malo vjerojatno percipiraju svoja osobna ograničenja kao ograničavajuća za nastavak karijere. Njihovu percepciju potkrepljuje i podatak da postižu i iznad prosječne rezultate na skali samoefikasnosti. Vezano za okolinska ograničenja, njih percipiraju kao malo i više vjerojatnim za nastavak karijere, dakle većim od internalnih ograničenja. Sagledavajući dobivene rezultate moguće je kazati kako mogu biti prilika za kreiranje novih modela pristupa studentima s invaliditetom i osnaživanja za započinjanje karijere nakon studija.

Ured za studente s invaliditetom u suradnji s Karijernim centrom ove rezultate može primijeniti u vlastitom radu kako bi osigurao studentima s invaliditetom jednak pristup i jednake prilike pri zapošljavanju kroz održavanje radionica o izradi životopisa, motivacijskog pisma te održavanja prvog intervjua s potencijalnim poslodavcima. Također, osnažiti studente kroz edukacije o samozastupanju i apliciranju na javne pozive. Ove intervencije bazirane su na jačanju internalne zapošljivosti. Studenti su kao veće prepreke percipirali one eksternalne. U tom slučaju, potrebno je naglasiti da akademska zajednica ne može osigurati sve samostalno, potrebno je s druge strane podizati svijest lokalne zajednice i poslodavaca o položaju osoba s invaliditetom te sinergijski djelovati u osiguravanju jednakih životnih i poslovnih prilika za sve.

Društvo i poslodavci trebaju u svoje djelovanje uključiti osobe s invaliditetom kao aktivne sudionike koji će iz prve ruke dati preporuke za unapređenje rada poput npr. uklanjanja arhitektonskih barijera i drugih prepreka.

Literatura

1. Barišin, A., Bednjak, T., i Vuletić, G. (2011). Health-related quality of life of women with disabilities in relation to their employment status. *Cration Medical Journal*, 52, (4), 550-556.
2. Bošković, S., Rinčić, I. (2014). Visoko obrazovanje studenata s invaliditetom. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(3), 485-511.
3. Clancy, P. (2010). Measuring Access and Equity from a Comparative Perspective. In H. Eggins, (Ed.): *Access and Equity. Comparative Perspectives*. Rotterdam: Sense Publishers, 69-102.
4. De Vos, A., De Hauw, S. i Van der Heijden, B. I. (2011). Competency development and career success: The mediating role of employability. *Journal of Vocational Behavior*, 79(2), 438-447.
5. Divjak, B., Horvatek, R., i Vidaček-Hainš, V. (2008). *Kolumna Pravo na obrazovanja: Politike jednakog pristupa visokom obrazovanju i njihova implementacija u suradnji svih dionika društva (1. dio)*. Institut za razvoj obrazovanja. Zagreb. Dostupno na <http://www.iro.hr/hr/javne-politike-visokog-obrazovanja/kolumna/socijalno-neosjetljive-prakse/>
6. Farnell, T., Kovač, V. (2010). Uklanjanje nepravednosti u visokom obrazovanju: prema politici "proširivanja sudjelovanja" u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 17 (2), 257-275.
7. Fleischer, A., Adolfsson, M., i Granlund, M. (2013). Students with disabilities in higher education - perceptions of support needs and received support: a pilot study. *International Journal of Rehabilitation Research*, 36 (4), 330-348.
8. Franjkić, L., Kiš-Glavaš, L., i Novak, V. (2014). „Percepcija studenata o mogućnostima osoba s invaliditetom da udovolje zahtjevima studijskih programa“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 50 (1): 70-80.
9. Fugate, M. i Kinicki, A. J. (2008). A dispositional approach to employability: Development of a measure and test of implications for employee reactions to organizational change. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 81(3), 503-527.
10. Fugate, M., Kinicki, A. J. i Ashforth, B. E. (2004). Employability: A psycho-social construct its dimensions and applications. *Journal of Vocational Behavior*, 65(1), 14-38. doi: 10.1016/j.jvb.2003.10.005
11. Gosden Kitchen, S. (2007): *Perception of Students with Disabilities: An Assessment of Attitudes Held by Pre-Service Teachers*. West Virginia: Department of Advanced Educational Studies.
12. Hartung, P. J., Savickas, M. L. I Walsh, W. (2015). *APA handbook of career intervention, Volume 2: Applications* (pp. ix-565). American Psychological Association.

13. Ivanov, L. (2002). Skala opće samoefikasnosti. U: K. Lacković-Grgin, A. Proroković, V. Čubela, Z. Penezić (Ur.). *Zbirka psihologijskih skala i upitnika*, Zadar, Filozofski fakultet, 6-7
14. Kasler, J., Zysberg, L. i Harel, N. (2017). Hopes for the future: demographic and personal resources associated with self-perceived employability and actual employment among senior year students. *Journal of Education and Work*, 30(8), 881-892.
15. Kiš-Glavaš, L. (2009). Aktivnosti i prepreke u zasnivanju radnog odnosa za osobe s invaliditetom. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 45, 1, 63-72
16. Kiš-Glavaš, L., i Sokač, K. (2006). Stavovi poslodavaca prema zapošljavanju osoba s invaliditetom u republici hrvatskoj. Osmi škola za voditelje udruga invalida „Znanjem do bolje kvalitete života osoba s invaliditetom“ 25.-27. listopada. Zagreb: Hrvatski savez udruga tjelesnih invalida.
17. Konvencija o pravima djeteta (1989). *Službeni list SFRJ*, 15/1990. 27.
18. Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (2007) *Narodne novine*, 6/2007, 3/2008, 5/2008
19. Konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda. *Narodne novine*, 18/1997, 6/1999, 14/2002, 13/2003, 9/2005, 1/2006, 2/2010. 28.
20. Madriaga, M., Hanson, K., Heaton, C., Kay, H., Newitt, S., i Walker, A. (2010). Confronting similar challenges? Disabled and nondisabled students' learning and assessment experiences. *Studies in Higher Education*, 35 (6), 647-658.
21. Marinić, M. (2008). „Jesu li osobe s invaliditetom 'invalidi'? Pitanje konceptualne naravi, ali i potreba izjednačavanja mogućnosti“. *Društvena istraživanja*, 17, 1-2 (93-94): 199-221.
22. Maslić Seršić, D. i Tomaš, J. (2015). Zapošljivost kao suvremena alternativa sigurnosti posla: teorije, nalazi i preporuke u području psihologije rada. *Revija za socijalnu politiku*, 22(1), 95- 112.
23. McQuaid, R. W. i Lindsay, C. (2005). The concept of employability. *Urban studies*, 42(2), 197-219.
24. McWhirter, E. H., Rasheed, S., & Crothers, M. (2000). The effects of high school career education on social cognitive career variables. *Journal of Counseling Psychology*, 47, 330-34
25. Nauta, A., Van Vianen, A., Van der Heijden, B., Van Dam, K. i Willemsen, M. (2009). Understanding the factors that promote employability orientation: the impact of employability culture, career satisfaction, and role breadth self-efficacy. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 82(2), 233-251.
26. *Opća deklaracija o ljudskim pravima*. (1948). Dostupno na https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013041003050667cro.pdf
27. Paun Jarallah, A. (2008): Aktivnosti hrvatskog zavoda za zapošljavanje u obrazovanju i zapošljavanju osoba s invaliditetom. U Paun Jarallah, A. (ur.), *Zbornik radova simpozija Obrazovanje i zapošljavanje osoba s invaliditetom: iskustva, novi smjerovi* (str. 31-35). Zagreb: Hrvatski zavod za zapošljavanje.
28. Shaw, L. (2013). Are we ready to address the new expectations of work and workers in the transforming world of work?. *Work*, 44(1), 3-9.
29. Skočić Mihić, S. (2011). *Spremnost odgajatelja i faktori podrške za uspješno uključivanje djece s teškoćama u rani i predškolski odgoj i obrazovanje*. (Doktorska disertacija). Edukacijsko rehabilitacijski fakultet, Zagreb.
30. Smelser, N. J. i Content, R. (2012). The changing academic market: General trends and a Berkeley case study. Quid Pro Books.

31. Tarandek, T. (2008). Postoji li povezanost između stupnja motoričkog poremećaja i kvalitete obiteljskog života kao žena? *Revija za rehabilitacijska istraživanja*, 44, 2, 111-118.
32. Tengland, P. A. (2013). A qualitative approach to assessing work ability. *Work*, 44(4), 393- 404.
33. Tymon, A. (2013), "The student perspective on employability", *Studies in Higher Education*, Vol. 38 No. 6, pp. 841-856.
34. UNESCO (2005). *Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All*. Paris.
35. UNESCO, (2010). *Education, Right to Education*. Dostupno na: <http://www.unesco.org/new/en/right2education>
36. Žinjak, T. (2006). Invaliditet je pitanje ljudskih prava: Može li obrazovanje pomoći njihovom ostvarenju? *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 2 (1), 247-259.



PRISTUP VISOKOM OBRAZOVANJU OSOBAMA S INVALIDITETOM U FEDERACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

dr. sc. Anita Begić, doc.³
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

dr. sc. Karolina Tadić-Lesko, doc.⁴
Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

Prethodno priopćenje

³ anita.begic@ff.sum.ba

⁴ karolina.tadiclesko@ff.sum.ba

Sažetak

Rad se bavi ispitivanjem mogućnosti pristupa visokom obrazovanju osobama s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine. U skladu s navedenim ciljem, kao predmet analize izabrani su međunarodni dokumenti i zakonodavstvo FBiH kao i relevantna stručna i znanstvena literatura. Metodom analize sadržaja dokumenata utvrđeno je kako tek mali broj osoba s invaliditetom ima pristup visokom obrazovanju. Međunarodni dokumenti dali su domaćem zakonodavstvu okvir za omogućavanje prilika za pristup visokoškolskom obrazovanju osobama s invaliditetom, no, domaće socijalno i obrazovno zakonodavstvo ne nude značajne šanse za ostvarenje istoga. Također, ni zakonski propisi o radu nemaju razrađene odredbe koje se odnose na rad osoba s invaliditetom, a na temelju dobivenih rezultata predlažu se reforme obrazovnog sistema s ciljem obrazovanja za zaposlenje. Svjetlu točku predstavlja prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom koji ističe razloge za potrebu izmjena i dopuna te samim time predstavlja *sine qua non* za pristup visokoškolskom obrazovanju osobama s invaliditetom. Na koncu ovoga rada, autorice ukazuju na potrebu donošenja registra osoba s invaliditetom i registra studenata s invaliditetom na području FBiH te poručuju kako domaće zakonodavstvo treba žurno ratificiranu Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom proklamirati sukladno članak 24. i članak 26., obvezno pristupiti ratificiranju članka 10. Europske socijalne povelje te izvršiti dopunu Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH u članku 38. te uskladiti s člankom 7. istog zakona zbog zaštite studenata s invaliditetom od diskriminacije.

Ključne riječi: *međunarodni dokumenti, legislativa BiH, osobe s invaliditetom, visoko obrazovanje*

Abstract

In this paper examines the possibilities of access to higher education persons with disabilities in the Federation of Bosnia and Herzegovina. In accordance with the stated goal, international documents and FBiH legislation as well as relevant professional and scientific literature were chosen as the subject of analysis. Using the document content analysis method, it was determined that only a small number of people with disabilities have access to higher education. International documents have given domestic legislation a framework for enabling opportunities for people with disabilities to access higher education, but domestic social and educational legislation do not offer significant chances to achieve the same. Also, the legal regulations on work do not have elaborate provisions related to the work of persons with disabilities, and based on the obtained results, reforms of the education system are proposed with the aim of education for employment. A bright spot is the proposal of the Law on Amendments to the Law on Professional Rehabilitation and Employment of Persons with Disabilities, which highlights the reasons for the need for amendments and therefore represents a sine qua non for access to higher education for persons with disabilities. At the end of this paper, the authors point to the need to adopt a register of persons with disabilities and a register of students with disabilities in the territory of FBiH and say that domestic legislation should quickly proclaim the ratified Convention on the Rights of Persons with Disabilities in accordance with Art. 24 and Art. 26., it is mandatory to proceed with the ratification of Art. 10 of the European Social Charter and amend the Framework Law on Higher Education in BiH in Art. 38 and harmonize with Art. 7 of the same law due to the protection of students with disabilities from discrimination.

Keywords: international documents, BiH legislation, persons with disabilities, higher education

Uvod

Europska strategija za osobe s invaliditetom 2010.-20203 i CRPD-u (članku 1.), daje definiciju invaliditeta koja je prilično široka i obuhvaća otvoreni koncept: Osobe s invaliditetom uključuju one koji imaju dugotrajna tjelesna, mentalna, intelektualna ili osjetilna oštećenja što u interakciji s raznim preprekama može spriječiti njihovo puno i učinkovito sudjelovanje u društvu na ravnopravnoj osnovi s drugima. To ne iznenađuje, obzirom daje prema globalnoj procjeni, milijarda ljudi – otprilike oko 15% populacije – čine osobe s invaliditetom (World Health Organization, 2021) dok se „procjenjuje da čak 10% stanovnika Bosne i Hercegovine ima fizičke, senzorne, razvojne, mentalne ili emotivne oblike invalidnosti, a 30% ukupnog stanovništva je posredno ili neposredno pogođeno posljedicama fenomena invalidnosti“ (Strategija za unaprjeđenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021). Situacija je slična i u FBiH, u kojoj ne postoje adekvatni institucionalni kapaciteti za pitanja osoba s invaliditetom niti strukture za socijalno uključivanje osoba s invaliditetom na svim razinama vlasti. Ključni problem koji postoji je i nedostatak sistematskog praćenja kako bi se znalo u kakvu je poziciju dovedena većina osoba s invaliditetom u smislu siromaštva i socijalne isključenosti. Iako je „poznato da je do kraja 2019. godine pravo na financiranje ostvarilo 48.258 osoba sa (neratnim) invaliditetom što je neznatno više u odnosu na prethodnu godinu“ (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2020:120-121). S jedne strane je u FBiH, vidljiva Kompleksna zdravstvena, socijalna, ekonomska i druga problematika, a s druge strane, BiH je potpisnica međunarodnih dokumenata pa je njezina obveza ispoštovati standarde ljudskih prava, bez diskriminacije po bilo kojem osnovu. To se posebno odnosi na područje socijalne sigurnosti i zaštite osoba s invaliditetom. U procesu pridruživanja Europskoj uniji, Bosna i Hercegovina, također, ima

obvezu uskladiti sistem socijalne sigurnosti i zaštite s europskim standardima iz ovog područja (Gadžo-Šišić, 2020).

Ranjivost se definira kao sklonost slabosti ili krhkost (<https://www.merriam-webster.com/dictionary>). Na ovau pojavnost ranjivosti gleda se unutar sociološkokulturološkog konteksta koji je „određen okolišem, ekonomskim čimbenicima, međuljudskim odnosima, obrazovanjem i dr“ (Macklin, 2003). Položaj ranjivih skupina pronalazi se u socijalnom i obrazovnom sustavu i na tržištu rada u FBiH i zemljama u okruženju koji nije zadovoljavajući, budući da su „sve više prisutne ranjive skupine koje se suočavaju sa siromaštvom, nedostatkom obrazovanja i, posljedično, lošijim prilikama na tržištu rada“ (Gracin, 2016:108). Prava osoba s invaliditetom u FBiH uređena su na posredan ili neposredan način mnogim zakonskim i podzakonskim aktima usuglašenim s ključnim međunarodnim propisima iz tog područja. S tim u vezi svaka osoba ima urođena, jednaka, neotuđiva i univerzalna prava koja proizlaze iz dostojanstva ljudskog bića (Gadžo-Šišić, 2020:136). Ista prava pronalaze se u obrazovnim, socijalnim, radnim kao i drugim domaćim zakonima. Pravo na obrazovanje, jedno od temeljnih ljudskih prava, prvenstveno se realizira kroz stvaranje jednakih mogućnosti za njegovo korištenje. „U kontekstu visokoškolskog obrazovanja, pitanje jednakih mogućnosti promatra se u okviru socijalne dimenzije obrazovanja definirane dokumentima Bolonjskog procesa, kojom se osiguravaju jednake mogućnosti pri upisu studija, za vrijeme njegovog trajanja, te pri završetku studija“ (Osmić i Kafedžić, 2019, prema Kafedžić i dr., 2018). Dakle, „postoji niz zakona i pravilnika koji se tiču studenata s invaliditetom i zabrane diskriminacije u obrazovnom procesu. Različiti zakoni u kojima se spominju studenti s invaliditetom imaju i određene sličnosti u pojedinim dijelovima, pri čemu se misli na promoviranje jednakih mogućnosti obrazovanja. Obrazovanje je, također, područje u kojoj se prava osoba s invaliditetom ne

poštuju u skladu s postojećim zakonskim okvirima“ (Hodžić i dr, 2019: 7). Stoga je studente s invaliditetom potrebno informirati ali i ista prava proklamirati, te povećavati vrste i oblike drugih prava koja studenti s invaliditetom nemaju, a trebali bi imati, kako bi bili ravnopravno uključeni u društvo.

U Preambuli Europske socijalne povelje (1969) naveden je „cilj Vijeća Europe kroz ostvarivanje većeg jedinstva među njenim članicama, i to u svrhu čuvanja i ostvarivanja ideala i principa koji predstavljaju njihovo zajedničko naslijeđe, i omogućavajući njihov ekonomski i socijalni napredak, posebno održavanjem i daljim ostvarivanjem ljudskih prava i osnovnih sloboda“. No, razvidno je kako je „bosanskohercegovačko društvo siromašno, u tranziciji, kako političkoj tako i ekonomskoj, opterećeno još uvijek sa ne tako dalekom ratnom prošlošću, čini se, bez obzira na određene pomake, posebno u sferi zakonodavstva, da puna socijalna uključenost osoba s invaliditetom još uvijek predstavlja nedostignutu mogućnost“ (Gadžo-Šišić, 2020:92). Navedeno se ne smije dozvoliti, kao niti osobe s invaliditetom isključiti iz visokog obrazovanja, Nedopustivo je to povezivati s nekim ukorijenjenim društvenim uvjerenjima i po nekim sustavnim predrasudama. Osobe s invaliditetom su dio jednog te istog svijeta sustava i oni su sposobni steći visoko obrazovanje.

Metodologija istraživanja

Cilj

Ispitati mogućnosti pristupa visokom obrazovanju osobama s invaliditetom u FBiH.

Hipoteze

Hipoteza 0: Pravo na visoko obrazovanje osobama s invaliditetom u FBiH je zagarantirano međunarodnim dokumentima i legislativom BiH.

Hipoteza 1: Pravo na visoko obrazovanje u FBiH nije dostupno i ostvarljivo svim osobama s invaliditetom.

Metode

U istraživanju su korištene metoda analize sadržaja i komparativna metoda.

Uzorak

Uzorak istraživanja je namjerni, a čine ga ratificirani međunarodni dokumenti (Konvencija UN-a o pravima osoba s invaliditetom i Europska socijalna povelja), legislativa FBiH (Ustav Bosne i Hercegovine, Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom FBiH, Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH i Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba s invaliditetom u FBiH), dostupni podaci Ureda za podršku studentima u FBiH, te relevantna stručna i znanstvena literatura.

Rezultati i rasprava

Pravo na visoko obrazovanje osobama s invaliditetom u FBiH prema međunarodnim dokumentima i legislativom BiH

Konvencija UN-a o pravima osoba s invaliditetom, prvi je obvezujući međunarodni instrument za ljudska prava koji se odnosi na invaliditet i „njezina je svrha promicanje, zaštita i osiguravanje punog i ravnopravnog uživanja svih ljudskih prava i temeljnih sloboda svih osoba s invaliditetom te promicanje poštovanja njihovog urođenog dostojanstva” (<https://fra.europa.eu/hr/content/okvir-eu-za-konvenciju-un-o-pravima-osoba-s-invaliditetom-crpd>). Predsjedništvo Bosne i Hercegovine na 39. žurnoj sjednici, održanoj 18. prosinca 2009. godine, donijelo je Odluku o ratifikaciji Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom i fakultativnog

protokola. Ovdje se izdvajaju dva članka spomenute Konvencije i to članak 24. i članak 26. I to na način kako ih interpretira Vodič za uporabu Konvencije UN-a o pravima osoba s invaliditetom i promicanje prava djece (2011:25-26). Pa se tako članak 24. koji obuhvaća obrazovanje, jamči jednaka mogućnost pristupa i uključenost u proces cjeloživotnog učenja, u što je uključeno osnovno, srednje i tercijarno obrazovanje, kao i strukovne institucije. U daljem tekstu navodi se kako treba poduzeti nužne mjere za olakšavanje pristupa obrazovanju, nitko ne smije biti isključen na temelju invaliditeta, djeca imaju pravo na pristup inkluzivnom obrazovanju, s time da je obveza nositelja obveza, u sklopu općega obrazovnog sustava, omogućiti potrebnu potporu, da je neophodna obuka stručnjaka, kao i zapošljavanje učitelja s invaliditetom. S tim u vezi izostavljen je bitan stav 5. (Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, članak 24.) kojim se navodi kako će države potpisnice osigurati osobama s invaliditetom pristup općem tercijarnom obrazovanju, stručnom osposobljavanju, obrazovanju odraslih i cjeloživotnom učenju bez diskriminacije i na ravnopravnim osnovama kao i drugi. U vodiču za uporabu Konvencije UN-a o pravima osoba s invaliditetom i promicanje prava djece (2011:26). Članak 26. navedene Konvencije koji se odnosi na rehabilitaciju i rehabilitaciju, navodi kako su države članice dužne osigurati da osobe s invaliditetom budu opremljene sredstvima koja će im pomoći da ostvare najveću moguću razinu samostalnosti i sudjelovanja u životu. Iz navedenog je vidljivo kako nije dovoljno priskrbiti samo sredstva osobama s invaliditetom sredstva jer ne mora značiti da će im ista sredstva pomoći da ostvare najveću moguću razinu samostalnosti i sudjelovanja u životu. Važnije se baviti organiziranjem usluga i programa u što je moguće ranijoj fazi i na multidisciplinarnoj procjeni individualnih potreba i snaga te podupirati sudjelovanje i uključivanje osoba s invaliditetom u zajednicu i sve aspekte (Konvencija o pravima osoba s

invaliditetom članak 26., stav. 1.) kao i da se stavom 2. iste Konvencije promovira razvoj osnovne obuke i daljnjeg usavršavanja stručnjaka i osoblja koje radi u službama rehabilitacije i rehabilitacije, i stavom 3. promovira dostupnost, znanje o upotrebi potpornih naprava i tehnologija, oblikovanih za osobe s invaliditetom, a koje se odnose na rehabilitaciju i rehabilitaciju. Iz razloga što je navedeno sukladno Općoj deklaraciji o pravima čovjeka (1948) čijim su usvajanjem stvorene pretpostavke za zaštitu i unapređivanje prava čovjeka na teritorijalnom i suštinskom planu. Isto obvezuje sve države i predstavlja, kako je u uvodnim odredbama ove Deklaracije navedeno, zajedničku tekovinu svih naroda i država, a suštinskom jer obuhvaća sva ljudska prava.

„Bosna i Hercegovina (BiH) je ratifikovala **Europsku socijalnu povelju** 2008. godine, čime se obvezala na usklađivanje domaćeg zakonodavstva i prakse sa standardima predviđenim u ovom dokumentu. Primjena, osiguranje ostvarivanja i zaštita prava predviđenih u Povelji jedan je od uslova u okviru procesa pridruživanja BiH Evropskoj uniji Inicijativa i civilna akcija (ICVA, 2010:1)“. Stoga iznenađuje kako od strane Bosne i Hercegovine nije ratificiran **članak 10. Pravo na profesionalnu izobrazbu** u kojem se „radi osiguranja učinkovitog ostvarivanja prava na profesionalnu izobrazbu, ugovorne stranke obvezuju:

1. osigurati ili promicati, kada je to potrebno, stručnu i profesionalnu izobrazbu svih osoba, uključujući i hendikepirane, uz savjetovanje s organizacijama poslodavaca i zaposlenika, te omogućiti pogodnosti za pristup višem stručnom i sveučilišnom obrazovanju, poštujući jedino kriterij individualne sposobnosti;
2. osigurati ili promicati sustav naukovanja i druge sustave izobrazbe dječaka i djevojčica za različita zanimanja;
3. prema potrebi osigurati ili promicati:

- a. odgovarajuće i lako dostupne pogodnosti izobrazbe odraslih zaposlenika;
 - b. posebne mjere radi dodatne profesionalne izobrazbe odraslih zaposlenika, koje iziskuje tehnički napredak ili novi trendovi u zapošljavanju;
4. ohrabrivati puno korištenje predviđenih pogodnosti pomoću odgovarajućih mjera, kao što su:
- a. smanjenje ili ukidanje svih pristojbi ili troškova;
 - b. dodjela financijske pomoći u odgovarajućim slučajevima;
 - c. uključivanje u redovite radne sate vremena što ga zaposlenik, na zahtjev poslodavca, provede na tečajevima dodatne izobrazbe;
 - d. jamstvo, putem odgovarajućeg nadzora i uz savjetovanje s organizacijama poslodavaca i zaposlenika, učinkovitosti sustava naučavanja i svakog drugog sustava izobrazbe mladih zaposlenika i, općenito, odgovarajuće zaštite mladih zaposlenika“ (Europska socijalna povelja, 1969).

Navedeni članak 10. može studentima s invaliditetom uvelike pružiti šansu za jednake mogućnosti u visokom obrazovanju. Obzirom da, kako „Hartman (1993) navodi, od svih studenata s invaliditetom samo između 1% i 3% aplicira za navedene usluge i prilagodbe. Razvijanje neophodnih socijalnih vještina studenata s tjelesnim invaliditetom jednako je važno kao i stjecanje akademskih znanja, kako bi se studenti adekvatno pripremili za suočavanje s izazovima koji ih čekaju izvan akademske zajednice (Bratovčić i sur., 2013).

Ustavom Bosne i Hercegovine⁵ pod 3. Katalog prava, navodi se da sve osobe na teritoriji Bosne i Hercegovine uživaju ljudska prava i slobode iz stava 2. ovog članka, što uključuje: 1) Pravo na obrazovanje. No *imati pravo* ne znači *imati i mogućnosti za pristup* istome. Pod 4. Nediskriminacija odnosi se na uživanje prava i sloboda, predviđenih u ovom članu ili u međunarodnim sporazumima navedenim u Aneksu I ovog Ustava svima u Bosni i Hercegovini bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status (Ustav Bosne i Hercegovine). No, postavlja se pitanje, da li se pod drugim statusom podrazumijevaju i osobe s invaliditetom.

U BiH „**zakoni o radu**“ nemaju razrađene odredbe koje se odnose na rad osoba sa invaliditetom. S druge strane osobe sa invaliditetom u BiH često se tretiraju samo kao socijalna kategorija pri čemu se zanemaruje princip zaštite ljudskih prava zasnovan na ostvarenju ravnopravnosti, principa nediskriminacije i ravnopravnog uključivanja ovih građana u BiH društvo. BiH entiteti su donijeli Zakon o rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom te je osnovan Fond u RS za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje invalida što predstavlja važan zaokret u pristupu pravu na rad i iz rada za ovu kategoriju stanovništva. Kroz ovaj Fond daju se sredstva za samozapošljavanje ili stimulaturna sredstva poslodavcima za zapošljavanje ove kategorije stanovnika. Međutim, samo donošenje ovog zakona bez istovremenog donošenja praktičnih mjera kojima će se osobama sa invaliditetom omogućiti osposobljavanje, kao i reforme obrazovnog sistema koje će ciljati na obrazovanje za zaposlenje koje se traži na tržištu rada nije dovoljno kako bi se napravili značajni pomaci“ (Inicijativa i civilna akcija (ICVA), 2010:10). Dobro bi bilo detaljnije

⁵ Ustav Bosne i Hercegovine. Sarajevo. OHR, Office of the High Representative

istražiti koje su mjere donesene i kakva je trenutna situacija na tržištu rada po pitanju osoba s invaliditetom.

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji sa djecom FBiH⁶ u članku 12. navodi da su između ostalih, korisnici socijalne zaštite osobe koje se nalaze u stanju socijalne potrebe pod točkom 5) osobe sa invaliditetom i osobe ometene u fizičkom ili psihičkom razvoju. Također, navodi se kako se propisima županije može proširiti krug korisnika socijalne zaštite iz stavka 1. ovog članka sukladno programima razvoja socijalne zaštite i specifičnim prilikama u županiji, a koji se odnosi na temelje socijalne zaštite građana i njihovih obitelji, temeljna prava iz socijalne zaštite i korisnici prava iz socijalne zaštite, na osnivanje i rad ustanova socijalne zaštite i invalidskih udruga, na temeljna prava civilnih žrtava rata i članova njihovih obitelji, temelji zaštite obitelji sa djecom, kao i na financiranje i druga pitanja od značaja za ostvarivanje temeljnih prava iz socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji sa djecom u Federaciji Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu: Federacija). Iz navedenog je vidljivo da ovaj Zakon pruža uslijed posebnih okolnosti potreban odgovarajući oblik socijalne zaštite (pod točkom 9) osobama i obiteljima u stanju socijalne potrebe i iste osobe mogu biti studenti s invaliditetom. No, ovaj zakon ne bi omogućio pomoć za financiranje studenata s invaliditetom za potrebe visokoškolskog obrazovanja jer ista ne spada u oblik socijalne zaštite. To je vidljivo u članak 18. ovog zakona, gdje se odnosi na osobu, odnosno obitelj u stanju socijalne potrebe, kojoj je uslijed posebnih okolnosti potreban odgovarajući oblik socijalne zaštite, i to glede članka 12. stavak 1. točka 9.) ovog zakona, u kojem je to osoba odnosno obitelj, ona koja se nađe u stanju socijalne potrebe zbog pretrpljene prisilne migracije, repatrijacije, elementarne nepogode, smrti jednog ili više članova obitelji, povratka sa

⁶ "Službene novine FBiH", br. 36/1999, 54/2004, 39/2006, 14/2009, 7/2014 - rješenje US BiH, 45/2016, 19/2017 - drugi zakon i 40/2018

liječenja, otpuštanja sa izdržavanja kazne zatvora ili izvršavanja odgojne mjere.

U Okvirnom zakonu o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini⁷ u članku 7. navodi se kako pristup visokom obrazovanju imaju svi oni koji su završili četverogodišnju srednju školu u Bosni i Hercegovini te da visokom obrazovanju kojim se bave licencirane visokoškolske ustanove u Bosni i Hercegovini pristup neće biti ograničen, direktno ili indirektno, prema bilo kojoj stvarnoj ili pretpostavljenoj osnovi, kao što su: spol, rasa, seksualna orijentacija, fizički ili drugi nedostatak, bračno stanje, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, veza s nekom nacionalnom zajednicom, imovina, rođenje, starosna dob ili neki drugi status. Pod člankom 38. navodi se kako je Statut ili ekvivalentni osnovni dokument svake visokoškolske ustanove sadrži odredbe koje: štite studente od diskriminacije prema bilo kojem osnovu, kao što su: spol, rasa, seksualna orijentacija, bračni status, boja kože, vjera, jezik, političko ili drugo mišljenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, povezanost s nekom nacionalnom zajednicom, imovina, rođenje ili bilo koji drugi status. U ovom članku ostaje nedorečeno je li se drugi status odnosi na osobe s invaliditetom, obzirom da se u članku 7. ovog Zakona navodi *fizički ili drugi nedostatak*.

Niti jedan članak **Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i upošljavanju osoba s invaliditetom**⁸ ne pominje studente s invaliditetom pa ne iznenađuje prijedlog Zakona o izmjenama i dopunama zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom članak 9. U kojem stoji da se poslije članka 18. dodaje se novi članak 18a koji glasi: „Alternativno ispunjavanje obaveze zapošljavanja lica s invaliditetom Poslije

⁷ Službeni glasnik BiH, broj 59/07

⁸ Službene novine FBiH, broj: 9/10

članka 18. dodaje se novi članak 18a koji glasi: „Alternativno ispunjavanje obaveze zapošljavanja lica s invaliditetom Članak 18a. Poslodavci iz članka 18. stav 1. imaju pravo svoju kvotnu obvezu zapošljavanja osoba s invaliditetom ispuniti i jednom od alternativnih mogućnosti. Alternativne kvote⁹ se ispunjavaju na način: 1) stipendiranje jednog učenika ili studenta s invaliditetom se smatra kao zapošljavanje jednog lica s invaliditetom; 2) obavljanje staža ili prakse jednog učenika ili studenta s invaliditetom se smatra kao zapošljavanje jednog lica s invaliditetom (<http://www.upfbih.ba/uimages/dokumenti/Publikacija20Zakon20o20prof.20rehabilitaciji20i20zaposlavanje20OSI.pdf>). Dakle, u razlozima za donošenje izmjena i dopuna navedenog Zakona između ostaloga, navedeno je kako „poslodavci imaju direktan uticaj na mogućnost obrazovanja određenih nedostajućih profila time što mogu stipendirati učenike ili studente s invaliditetom, ili ih primiti na obuku ili staž, a kasnije i zaposliti. Na ovaj način se širi obuhvat subjekata, povećaju mogućnosti i inkluzija za osobe s invaliditetom. Fond treba dobiti nove funkcije usmjerene na kreativno osmišljavanje programa, novih mjera ili prijedloga za unapređenje oblasti invaliditeta. Ovaj proces povećanog interesa se očekuje i kod pravnih subjekata koji su državna i javna tijela, ili preduzeća u većinskom ili potpunom vlasništvu državnih organa, ili se finansiraju iz budžeta. Sve navedeno dovodi do novih, kvalitativno bogatijih, društvenih odnosa u oblasti rehabilitacije i profesionalnog zapošljavanja osoba s invaliditetom baziranih na inkluzivnom i kohezivnom principu“ (Udruženje poslodavaca FBiH) što predstavlja preduvjet za pristup studentima s invaliditetom

⁹ U prijedlogu Zakona o izmjenama i dopunama zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom navodi se kako je „uvođenje alternativnih kvota je u skladu sa mjerama koje države poduzimaju u skladu sa Strategijom Evropske unije za invaliditet 2010-2020, Evropska strategija rasta 2020 i Evropska strategija zapošljavanja, Strategija Vijeća Evrope za osobe s invaliditetom 2017-2023, a Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom Federaciji BiH i Strategijom za izjednačavanje mogućnosti osoba s invaliditetom Federacije BiH 2016-2021“.

visokoškolskom obrazovanju i to onima koji dolaze iz marginaliziranih skupina prvenstveno onima koji se nalaze u lošoj socio-ekonomskoj situaciji. Jer je upravo „Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom ključna institucija u provođenju politike razvitka i unaprjeđivanja profesionalne rehabilitacije, poboljšanja pristupa zapošljavanju u cilju postizanja pune zaposlenosti osoba s invaliditetom na području FBiH, a za osobe koje na dan utvrđivanja invalidnosti, odnosno preostale radne sposobnosti nisu bile u radnom odnosu, sredstva za rehabilitaciju i zapošljavanje osiguravaju se iz sredstava: Fonda, Federalnoga zavoda za zapošljavanje, Federalnog zavoda za mirovinsko i invalidsko osiguranje, kantonalne službe za zapošljavanje, udruge poslodavaca, proračuna općine, proračuna grada, proračuna Kantona, proračuna Federacije“ (Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom FBiH, 2013:3-5). Stoga je nužno „razmotriti pitanje osnivanja ustanova za profesionalnu rehabilitaciju osoba sa invaliditetom na nivou kantona/županija i Federacije BiH, koje bi obavljale aktivnosti procjene preostale radne sposobnosti, prekvalifikacije i dokvalifikacije osoba sa invaliditetom (Federalni zavod za programiranje razvoja, 2020).

Pravo na visoko obrazovanje nije dostupno i ostvarljivo svim osobama s invaliditetom

U sklopu Erevanskog priopćenja¹⁰ ministri visokog obrazovanja zemalja koje sudjeluju u Bolonjskom procesu prihvatili su Strategiju za razvoj socijalne dimenzije i cjeloživotno učenje u Europskom prostoru visokog obrazovanja do 2020. godine. U istoj su se obvezali na razvoj učinkovitih javnih politika s ciljem osiguravanja većeg pristupa kvalitetnom visokom obrazovanju, poglavito za studente iz podzastupljenih i socijalno ranjivih skupina. Prema

¹⁰ Vidi više: <https://www.azvo.hr/images/stories/visoko/YerevanCommuniqueFinal.pdf>

istome, u tablici 1. istaknute su neke od podzastupljenih i ranjivih skupina studenata (2016: 15-16), u kojima se nalaze i studenti s invaliditetom.

Tablica 1. Sažetak nalaza o podzastupljenim i ranjivim skupinama (Nacionalna skupina za unapređenje socijalne dimenzije visokog obrazovanja, 2016: 15-16)

Podzastupljene i ranjive skupine u visokom obrazovanju u Hrvatskoj	Dostupni podaci o pristupu i tijeku studija te mobilnost	Neki od čimbenika koji čine skupinu ranjivom
<p>Studenti čiji roditelji imaju nižu razinu obrazovanja</p>	<p>U uzorku istraživanja Eurostudent (Šćukanec i sur., 2016.) nalazi se 5,1% studenata čiji očevi imaju najniži stupanj obrazovanja, dok je u populaciji muškaraca u dobi od 40 do 60 godina 18,5% sa završenom samo osnovnom školom. U uzorku se nalazi 34 % očeva s visokom školom ili fakultetom, dok ih je u ukupnoj populaciji 17%. U pravilu, djeca visokoobrazovanih roditelja češće studiraju te češće planiraju studij u inozemstvu (Šćukanec i sur., 2016). Prema populacijskim podacima prikupljenima prijavnim listovima od strane Državnog zavoda za statistiku kod studenata bilo koje godine studija u akademskoj godini 2010./2011. nisu uočene značajne razlike u obrascima trajanja studija (odnosno učestalosti „kašnjenja“) s obzirom na obrazovanje roditelja (Farnell i sur., 2013).</p>	<p>Slabija obrazovna postignuća na prethodnim stupnjevima obrazovanja učenika iz obitelji slabije obrazovanih roditelja (Burušić, Babarović i Marković, 2010.; Jokić i Ristić Dedić, 2010.; Gregurović i Kuti, 2009). Učenici čiji roditelji imaju niži stupanj obrazovanja češće upisuju strukovne škole, posebice trogodišnje strukovne škole (razlike koje učenici trogodišnjih škola moraju polagati te državna matura otežavaju nastavak školovanja) (Matković i sur., 2014). Nedostatno obrazovno savjetovanje u srednjim školama (Košutić i sur., 2015). Studenti čiji roditelji imaju osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje značajno češće svoje financijske teškoće ocjenjuju vrlo ozbiljnima ili ozbiljnima u odnosu na studente čiji roditelji imaju visoko obrazovanje (Šćukanec i sur., 2016).</p>

<p>Studenti nižeg ekonomskog statusa</p>	<p>Istraživanje Košutić i sur. (2015) pokazuje kako se srednjoškolci koji planiraju studirati razlikuju od onih koji ne planiraju studirati ili još ne znaju hoće li studirati prema imovini koju posjeduju njihovi roditelji: najviše imovine imaju učenici koji planiraju studirati.</p>	<p>U istraživanju Košutić i sur. (2015) 1/3 učenika navela je nedostatak financijskih sredstava kao razlog za nenastavljanje školovanja. Stalan posao češće imaju studenti nižeg ekonomskog statusa, pri čemu studenti sa stalnim zaposlenjem češće intenzitet studijskih obveza procjenjuju nižim od studenata koji ne rade (Šćukanec i sur., 2016).</p>
<p>Studenti s invaliditetom</p>	<p>Prema podacima Eurostudenta u Hrvatskoj 15% svih studenata privremeno prekida studij na najmanje godinu dana. U većoj mjeri od prosjeka studij prekidaju studenti s fizičkim teškoćama, mentalnim teškoćama ili poremećajima učenja (16%) (Šćukanec i sur., 2016).</p>	<p>Zbog različitih zdravstvenih stanja ili akutnih bolesti studenti se susreću s različitim preprekama: neki moraju na fizikalnu terapiju, nekima je otežano sjediti cijeli dan na predavanjima, nekima su potrebna vizualna povećala za tekstualne materijale, dok je nekima otežano doći do dislociranih fakultetskih zgrada (Doolan i sur., 2014).</p>

Iz tablice 1. vidljivo je kako u susjednoj Republici Hrvatskoj, 15% studenata privremeno prekida studij, dok u većoj mjeri od prosjeka studij prekidaju studenti s fizičkim teškoćama, mentalnim teškoćama ili poremećajima učenja (Šćukanec i sur., 2016). Također, Doolan i sur. (2014) navode neke od čimbenika koji skupinu studenata s invaliditetom čine i ranjivom skupinom, između ostaloga, zbog različitih zdravstvenih stanja ili akutnih bolesti kao i drugih prepreka. No, zanimljivo je da u okviru navedenih čimbenika nisu (istraženi) i navedeni, čimbenici koji se odnose na socio-ekonomski status studenata s invaliditetom.

Tablica 2. Specifični zaključci o skupini studenata s teškoćama u RH (Farnell i sur., 2014:91)

<p>Zastupljenost (nacionalna razina)</p>	<p>Ukupno 15% studenata na visokim učilištima u Hrvatskoj imaju teškoću koja ih ometa u tijeku studija kao što su kronične bolesti, psihološki poremećaji, tjelesni invaliditet ili ostali zdravstveni problemi. Na nacionalnoj razini, nemoguće je na temelju podataka u ovom izvješću pouzdano komentirati podzastupljenost ove skupine u odnosu na udio osoba s invaliditetom u općoj populaciji. Naime, skupina „studenata s teškoćama“ u podacima ovog izvješća je široko definirana i uključuje kategoriju „ostali zdravstveni problemi“, što se ne može usporediti s nacionalnim podacima iz Hrvatskog registra osoba s invaliditetom Republike Hrvatske. Usporedba s navedenim registrom bi zahtijevala posebnu obradu i analizu dostupnih podataka po dobnim skupinama.</p>
<p>Zastupljenost (razlike po institucijama)</p>	<p>Istraživanjem nije ustanovljeno postojanje razlika među pojedinim sveučilištima (niti vrstama stručnih studija) u zastupljenosti ove populacije. Zbog nemogućnosti utvrđivanja jesu li studenti s teškoćama adekvatno zastupljeni u studentskoj populaciji, treba se usredotočiti na izloženost ove skupine nepovoljnijim uvjetima studiranja.</p>
<p>Izloženost otežavajućim okolnostima studiranja</p>	<p>Studenti s teškoćama nemaju veću vjerojatnost plaćanja školarina od ostalih studenata te udio studenata s teškoćama koji radi nije znatno različit od prosjeka. Međutim, studenti s teškoćama imaju nešto veće troškove stanovanja od ostalih studenata.</p>
<p>Izloženost financijskim poteškoćama</p>	<p>Studenti s teškoćama iskazuju znatno veći stupanj financijskog opterećenja nego ostali studenti. Prema rezultatima nacionalnog izvješća EUROSTUDENT (Farnell i sur., 2011), studenti s teškoćama imaju nešto više životne troškove od osoba bez teškoća, prvenstveno u aspektu smještaja i zdravstvenih troškova.</p>
<p>Izloženost većem radnom opterećenju</p>	<p>Studenti s teškoćama također doživljavaju svoje radno opterećenje značajno nepovoljnijim od ostalih studenata, iako provode sličan broj sati u nastavnim obvezama (Farnell i sur., 2011: 80). To može biti zbog toga jer nastavne obveze doživljavaju zahtjevnijima ili zbog toga jer imaju veću potrebu za osobnim vremenom uslijed svojih poteškoća.</p>
<p>Izloženost nižoj procjeni ispunjavanja očekivanja od studija</p>	<p>Od svih studenata u Hrvatskoj, studenti s teškoćama je skupina koja u najmanjoj mjeri smatra kako im njihov studijski program doprinosi budućoj zapošljivosti ili pruža dobar temelj za osobni razvoj. Na temelju podatka iz istraživanja EUROSTUDENT o samoprocjeni studenata s teškoćama o tome koliko</p>

	visoka učilišta vode računa o njihovim problemima tijekom studija moguće je zaključiti o izvoru ovog nezadovoljstva: naime, 68% studenata s teškoćama navodi kako se „ne vodi računa“ ili „uopće ne vodi računa“ o njihovim problemima.
Izloženost nepoželjnim obrazovnim ishodima	Nije poznata temeljem dostupnih podataka

Iz tablice 2. vidljivo je kako studenti s teškoćama imaju veća financijska opterećenja nego ostali studenti, te se isto prema rezultatima nacionalnog izvješća EUROSTUDENT (Farnell i sur., 2011), odnosi na nešto više životne troškove, prvenstveno u aspektu smještaja i zdravstvenih troškova pa se pretpostavlja kako studente s invaliditetom financijska opterećenja tijekom studija vrlo lako mogu dovesti do financijskih teškoća. Razvidno je kako domaće zakonodavstvo još uvijek nije provelo istraživanja na ove okolnosti (specifične i posebne probleme i poteškoće koje studenti s invaliditetom imaju).

Obrazovanje osoba s invaliditetom u Hrvatskoj i Srbiji

Osobe s invaliditetom predstavljaju jednu od najranjivijih društvenih skupina koja je suočena s ozbiljnim preprekama na svim razinama obrazovanja. Naime, na globalnoj razini trećina sve djece koja ne pohađaju školu djeca su s invaliditetom, odnosno s teškoćama u razvoju (UNESCO, 2009). No, „načelo jednakih prilika obuhvaća brojne druge skupine koje su isključene iz sustava obrazovanja ili su u njemu nedovoljno zastupljene u odnosu na njihov broj u općoj populaciji“ (Farnell, 2018:15). O čemu govori Klasen (2001) te dodaje „kako marginalizacija u obrazovanju nije jednostavna jer na nju djeluje mnoštvo čimbenika, a nedostatak u obrazovanju uzrok je i posljedica marginalizacije u drugim područjima i moćni odašiljač uskraćivanja tijekom više generacija (Vrcelj i sur. 2019:190). S tim u vezi smatra se da je „obrazovanje je jedan od ključnih čimbenika u procesu sprječavanja porasta ranjivosti skupina, a podizanje obrazovne

razine za pojedinca znači priliku za uspješniju integraciju u društvo“ (Gracin, 2016:110).

U izvješću o osobama s invaliditetom u Republici Hrvatskoj navodi se da „osobe s invaliditetom čine oko 12,4% ukupnog stanovništva. Oko 66% osoba s invaliditetom nema završenu osnovnu školu ili ima samo osnovnoškolsko obrazovanje. Oko 25% ima srednju stručnu spremu dok je 3% osoba s visokom ili višom stručnom spremom“ (Milić Babić, 2020:63). No, „kad je riječ o višim razinama obrazovanja, treba naglasiti da je najsnažniji čimbenik kvalitetnog početka karijere završeno visoko obrazovanje, a završavanje srednjeg obrazovanja ključan uvjet za socijalnu uključenost,“ (Matković, 2009:17). Također, „prema podacima Ureda za studente s invaliditetom (2020), na Sveučilištu u Zagrebu, na kojem studira oko 70 000 studenata, svega je oko 350 studenata s invaliditetom koji primaju neki od oblika potpore ili realiziraju prava putem svojega statusa, a ukupno je oko 400 evidentiranih studenata s invaliditetom na Sveučilištu u Zagrebu (Milić Babić, 2020:63). Prema Pravilniku o organizaciji i djelovanju Ureda za studente s invaliditetom Sveučilišta u Zagrebu iz 2013. godine studenti s invaliditetom smatraju se „svi studenti koji zbog bolesti, oštećenja ili poremećaja, bez obzira na rješenje o utvrđenom postotku tjelesnog oštećenja, imaju stalne, povremene ili privremene teškoće u realizaciji svakodnevnih akademskih aktivnosti (studenti s oštećenjima vida i sluha, motoričkim poremećajima, kroničnim bolestima, psihičkim bolestima i poremećajima i specifičnim teškoćama učenja kao primjerice disleksijom, disgrafijom i ADHD-om, te ostalim zdravstvenim stanjima i teškoćama koje mogu utjecati na tijek studiranja)“ (Kiš-Glavaš i sur. 2016:4).

„Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2011. godine u Republici Srbiji živi ukupno 571 780 osoba sa invaliditetom. U odnosu na ukupnu populaciju od 7 186 862 građana, to predstavlja oko 8% (7,96) ukupne populacije.

Međutim, ovome treba dodati da je za 119 482 građana status invaliditeta nepoznat, što predstavlja dodatnih 1,66% ukupne populacije. Od ukupnog broja OSI, više od 58% (58,2) čine žene, dok je muškaraca malo manje od 42% točnije 41,8%“ (Mirić, 2020; Marković, 2014). A prema podacima Beogradskog univerziteta, navodi se kako na istome studira oko 300 studenata sa invaliditetom <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/58792/Malo-osoba-sa-invaliditetom-na-fakultetima-u-Srbiji.html>.

Farnell (2018: 20-21) ističe kako Tomaševski navodi, „pravo na obrazovanje sadrži četiri osnovne dimenzije koje moraju biti ispunjene kako bi se uistinu poštivalo pravo na obrazovanje u praksi:

- raspoloživost (eng. availability): postoji li dovoljan broj adekvatno opremljenih obrazovnih ustanova i jesu li regionalno distribuirane?
- pristupačnost (eng. accessibility): jesu li te ustanove fizički i ekonomski dostupne, odnosno je li pristup jednak za sve društvene skupine?
- prihvatljivost (eng. acceptability): omogućuju li obrazovni programi kvalitetno obrazovanje, jesu li uvjeti studiranja u skladu s minimalnim međunarodnim standardima?
- prilagodljivost (eng. adaptability): je li sustav fleksibilan, odgovara li interesima učenika/studenata, roditelja, manjina, šire društvene zajednice i tržišta rada; prilagođava li se sustav adekvatno osobama s invaliditetom, manjinama i drugim marginaliziranim skupinama?“

Podrška osobama s invaliditetom tijekom studija u FBiH i BiH

U BiH kao i u FBiH ne postoji jedinstvena baza podataka o broju osoba sa invaliditetom, nego se tek procjenjuje da ih u BiH ima oko 295.000 (<https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-invaliditet-osobe-prava/32159277.html>). A isto tako, „*broj studenata s invaliditetom u Bosni i Hercegovini, kao i susjednim zemljama koje nisu članice Evropske Unije je*

uglavnom nepoznat. U našoj zemlji ne postoji utvrđena prevalenca studenata s invaliditetom u visokom obrazovanju. U istraživanju Džananović (2013) na uzorku od 1504 studenta u visokom obrazovanju u BiH pronađeno je 4% studenata sa teškoćama učenja povezanih sa disleksijom, međutim ovi studenti nisu registrirani na svojim visokoškolskim institucijama kao studenti sa teškoćama u obrazovanju“ (Dizdarević i dr., 2016: 10).

Servisi za podršku studentima sa invaliditetom često nisu doprinosili socijalnoj integraciji ovih studenata jer su studenti koji prekinu obrazovanje navodili kao razlog odustajanja upravo manjak socijalne podrške pa se može pretpostaviti da su studenti primali akademsku podršku od strane servisa za podršku studentima s invaliditetom, ali da oni nisu pružali dovoljno pažnje njihovim socijalnim i psihološkim potrebama, što je rezultiralo lošom adaptacijom na zahtjeve visokog obrazovanja (Bratovčić i sur., 2013:21). No, Uredi za studente s invaliditetom daju podršku studentima s invaliditetom i to na nekoliko različitih područja, što je vidljivo primjerice iz usluga koje nudi Ured za studente Sveučilište u Mostaru, a iste se odnose na savjetovanje prilikom planiranja i provedbe studija, pružanje podrške u svakodnevicu i u situacijama kod kojih se mogu pojaviti određene poteškoće (npr. prilikom polaganja ispita, stanovanja, odnosa s drugim studentima, itd.), pružanje potrebnih informacija i podrške u prostorima Ureda i drugim prostorima Sveučilišta (osobno, telefonom, e-mailom ili putem web-stranice i tiskanih brošura), pri omogućenom pristupu asistivnoj tehnologiji i savjetovanju akademskog i neakademskog osoblja, informiranju akademskog i neakademskog osoblja o utjecaju invaliditeta na procese učenja i u skladu s tim njihovo prilagođavanje tim potrebama, otklanjanje stereotipa, predrasuda i postizanje razumijevanja problematike osoba s invaliditetom od strane nastavnog i nenastavnog osoblja i studenata i sl. Također, studenti s invaliditetom, bez obzira na stupanj tjelesnog oštećenja,

imaju pravo zatražiti individualizirano prilagođen način polaganja ispita i kolokvija tijekom studija te Ured posjeduje i opremu za studente s oštećenjima vida i sluha putem koje im se omogućava pristup literaturi i lakšem praćenju nastave (<https://www.sum.ba/sum/studenti/ured-za-podrsku-studentima>).

Ne postoji jedinstvena baza podataka studenata s invaliditetom na području FBiH i Bosne i Hercegovine. Osim sporadično spomenutih podataka, primjerice da je u 2021. godini na Univerzitetu u Sarajevu 77 studenata s invaliditetom koristilo usluge Ureda za podršku studentima (UPS!), dok je u Uredu za podršku studentima na Sveučilištu u Mostaru (SSI) registrirano 28 studenata s različitim vrstama i stupnjevima invaliditeta (<https://downsy.ba/podrska-studentima-s-invaliditetom-na-univerzitetima-u-bih/>). No, kroz projektne aktivnosti, došlo je do „revitalizacije Ureda za podršku studentima (UPS!), čija je osnovna djelatna orijentacija usmjerena ka pomoći i podršci pri odabiru studija, osiguranju uvjeta za zadovoljavanje potreba i uživanje prava, informiranje i obrazovanje studenata, unapređenje iskustva studiranja studenata s invaliditetom, istraživačkim aktivnostima, organizaciji i realizaciji obuka za nastavno i nenastavno osoblje, sudjelovanju u donošenju i izmjenama zakonskih i podzakonskih akata u vezi s obrazovanjem, stipendiranju studenata itd.“ (Osmić i Kafedžić, 2019:135). Dakle, ako se osvrnemo na dostupne podatke sveučilišta u FBiH, istraživanja i podatke susjednih zemalja, a unatoč spomenutim podacima i postojećoj podršci formiranih Ureda za podršku studentima s invaliditetom, druga hipoteza se također, može potvrditi - pravo na visoko obrazovanje u FBiH nije dostupno i ostvarljivo svim osobama s invaliditetom.

Prema podacima Ureda za podršku studentima sa invaliditetom u visokom obrazovanju koji su formirani u okviru Tempus projekta „Jednake mogućnosti za studente s invaliditetom u visokom obrazovanju-EQOPP“ koji

je trajao u razdoblju od 15.10.2011.-15.04.2015. godine, broj studenata s invaliditetom na javnim visokoškolskim institucijama u FBiH u odnosu na ukupan broj upisanih studenata iznosio je 117. Dakle, u odnosu na ukupan broj upisanih studenata (64.283) na 6 javnih visokoških ustanova u FBiH registrirano je 117 ili 0,19% studenta s invaliditetom (Dizdarević i dr., 2016: 31). U odnosu na dobivene rezultate istraživanja, obje hipoteze su potvrđene.

Zaključak

Prema rezultatima istraživanja, odnosno, analize sadržaja dokumenata, obje hipoteze su potvrđene. Pravo na visoko obrazovanje osobama s invaliditetom u FBiH je zagarantirano međunarodnim dokumentima i legislativom BiH, ali nije dostupno i ostvarljivo svim osobama s invaliditetom. Vrlo mali broj osoba s invaliditetom ostvario je pravo na visoko obrazovanje. Domaće zakonodavstvo se treba osvrnuti na ratificiranu Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom i istu aktualizirati sukladno članku 24. i članak 26., usmjeriti se na ratificiranje članka 10. Europske socijalne povelje. Također, socijalna i obrazovna legislativa ne nude značajne mogućnosti za ostvarenje istoga. Socijalna legislativa u FBiH ne prepoznaje kao korisnike studente s invaliditetom, osim da oni tek pod drugim i određenim uvjetima mogu ostvariti prava iz socijalne zaštite. Obrazovna legislativa pruža financijsku podršku putem stipendija za studente s invaliditetom pod određenim kriterijima, dakle, ako ispunjavaju uvjete predviđene javnim pozivom. Također, potrebno je izvršiti dopunu Okvirnog zakona o visokom obrazovanju u BiH u članku 38. na okolnosti zaštite studenata s invaliditetom od diskriminacije, te isto uskladiti s člankom 7. ovog zakona. Zakoni o radu u BiH nemaju razrađene odredbe koje se odnose na rad osoba s

invaliditetom što implicira reforme obrazovnog sustava s ciljem obrazovanja za zapošljavanje. Zakon o izmjenama i dopunama zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom daje argumente za potrebu izmjena i dopuna, te temeljem provedene analize dokumentacije u ovom radu, predstavlja *sine qua non* za pristup visokoškolskom obrazovanju studenata s invaliditetom. Dok značajan iskorak i konkretan prijedlog daje Zakon o izmjenama i dopunama zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, obzirom da isti navodi kako poslodavci imaju pravo svoju kvotnu obvezu zapošljavanja osoba s invaliditetom ispuniti i jednom od alternativnih mogućnosti ispunjavajući alternativne kvote stipendiranjem jednog učenika ili studenta s invaliditetom što se smatra kao zapošljavanje jedne osobe s invaliditetom i pružanje mogućnosti za obavljanje staža ili prakse jednog učenika ili studenta s invaliditetom što se smatra kao zapošljavanje jedne osobe s invaliditetom.

Važno je ukazati na potrebu donošenja registra osoba s invaliditetom i studenata s invaliditetom na području FBiH što bi omogućilo dublju analizu njihovih potreba i praćenje, te u konačnici pružanje ciljane pomoći u ostvarenju mogućnosti za unaprjeđenje njihovih prava kao i prava (budućih) studenata s invaliditetom, koja se za sada tek mogu pretpostaviti i to prema dostupnim podacima iz drugih zemalja.

Literatura

1. An Encyclopædia Britannica Company, [online], Dostupno na: <https://www.merriam-webster.com/dictionary> [23.03.2023.]
2. Bratovčić, V., Junuzović-Žunić, L., Dizdarević, A., Teskeredžić, A. (2013) Studenti sa tjelesnim invaliditetom u visokom obrazovanju. "Stamparija FOJNICA" d.o.o. Fojnica [online], Dostupno na: <http://old.unsa.ba/s/images/stories/ured%20potrebe/vodici/Podrska%20studentima%20sa%20tjelesnim%20ostecenjima.pdf> [11.03.2023.]
3. Dizdarević, A., Duranović, M., Mujezinović, A., Bratovčić, A. (2016). Kvaliteta inkluzivne kulture, standardi i smjernice za osiguranje jednakih mogućnosti u visokom obrazovanju u Federaciji BiH. Tuzla: Univerzitet u Tuzli, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, 3-34. [online], Dostupno na: <https://www.researchgate.>

- [net/publication/314464352_KVALITETA_INKLUZIVNE_KULTURE_STANDARDI_I_SMJERNICE_ZA_OSIGURANJE_JEDNAKIH_MOGUCNOSTI_U_VISOKOM_OBRADOVANJU_U_FEDERACIJI_BIH](#) [23.11.2023.]
4. Europska socijalna povelja (1969) [online], Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/47192> [11.03.2023.]
 5. Erevansko priopćenje, [online], Dostupno na: <https://www.azvo.hr/images/stories/visoko/YerevanCommuniqueFinal.pdf> [23.11.2023.]
 6. Hunt., P. F. (2019). Feasibility Study for a Child Guarantee Target Group Discussion Paper on Children with Disabilities, Brussels: European Commission [online], Dostupno na: <file:///C:/Users/MS/Downloads/KE-02-20-556-EN-N.pdf> [11.03.2023.]
 7. Farnell, T., Matković, T., Doolan, K., Cvitan, M. (2014). Socijalna uključivost visokog obrazovanja u Hrvatskoj: analiza stanja, Zagreb: Institut za razvoj obrazovanja [online], Dostupno na: <https://iro.hr/wp-content/uploads/2018/02/19.Socijalnauključivostvisokogobrazovanja.pdf> [14.03.2023.]
 8. Farnell, T. (2018). Jednake prilike u obrazovanju u globalnoj perspektivi [online], Dostupno na: https://iro.hr/wp-content/uploads/2018/02/10.-Jednake_prilike_u_obrazovanju.pdf [12.03.2023.]
 9. Federalni zavod za programiranje razvoja. (2020). Izvještaj o razvoju Federacije BiH 2019. [online], Dostupno na: https://fzpr.gov.ba/files/Izvje%C5%A1taj%20o%20razvoju/Izvjestaj%20o%20razvoju%20FBiH%20za%202019.%20godinu_%2020.11.2020.pdf [10.03.2023.]
 10. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom FBiH (2013). Put zapošljavanja osoba s invaliditetom uz podršku Fonda [online]. Dostupno na: <https://fond.ba/wp-content/uploads/2017/08/Put-do-zapo%C5%A1ljavanja.pdf> [10.03.2023.]
 11. Gadžo-Šišić, E. (2020). Socijalni rad s osobama s invaliditetom. Sarajevo: Fakultet političkih nauka [online], Dostupno na:
 12. <https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2020/07/SOCIJALNI-RAD-S-OSOBA-S-INVALIDITETOM.pdf> [18.03.2023.]
 13. Gracin, T. (2016). Ranljive skupine in njihova inkluzija v družbi. Izzivi prihodnosti, letnik 1(3), 107–125 [online], Dostupno na: https://www.fos-unm.si/media/pdf/IP/RANLJIVE_skupine_Gracin_07.pdf[14.03.2023.]
 14. Inicijativa i civilna akcija (ICVA), (2010). Primjena Evropske socijalne povelje kroz zakone i praksu u BiH i Standardi za donošenje Zakona o finansijskoj socijalnoj pomoći [online], Dostupno na: <http://icva-bh.org/wordpress/wp-content/uploads/2015/07/II-izdanje-ESP-final.pdf> [10.03.2023.]
 15. Hodžić, N., Keranović, S., Ristić, G., Baković, D. (2019). Imaš pravo znati, Brošura o pravima studenata s invaliditetom, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu [online], Dostupno na: https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2019-12/DFF_Brosura_IMAS%20PRAVO%20DA%20ZNAS_za%20UN_finalna%20verzija_17082019.pdf
 16. Kiš-Glavaš, L. i sur. (2016). Smjernice za unapređenje sustava potpore studentima s invaliditetom u visokom obrazovanju u Republici Hrvatskoj [online], Dostupno na: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/VisokoObrazovanje/RazvojVisokogObrazovanja/Smjernice%20za%20unapre%C4%91enje%20sustava%20potpore%20studentima%20s%20invaliditetom%20u%20visokom%20obrazovanju%20u%20Republici%20Hrvatskoj.pdf> [13.03.2023.]

17. Konvencija o pravima osoba s invaliditetom [online], Dostupno na: <https://fond.ba/wp-content/uploads/2011/06/Konvencija.pdf> [13.03.2023.]
18. Macklin, R. (2003). Bioethics, Vulnerability, and Protection, *Bioethics*, 17(5-6), 472-486. [online], Dostupno na: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/14959716/>
19. Malo osoba sa invaliditetom na fakultetima u Srbiji [online], Dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/default.aspx?id=6334&langTag=bs-BA [16.03.2023.]
20. Međunarodna organizacija rada (MOR) [online], Dostupno na: <http://www.upfbih.ba/uimages/dokumenti/Publikacija20Zakon20o20prof.20rehabilitaciji20i20zaposlavanje20OSI.pdf> [13.03.2023.]
21. Milić Babić, M. (2020). Studenti s invaliditetom u visokom obrazovanju – pogled iz kuta formalne podrške. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 2020, Vol 56, br. 2, str. 61-82 [online], Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/361770> [13.03.2023.]
22. Mirić, F. (2020). O potrebi stvaranja registra osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji, [online], Dostupno na: <https://uklonimobarijere.rs/o-potrebi-stvaranja-registra-osoba-sa-invaliditetom-u-republici-srbiji/> [13.03.2023.]
23. Nacionalna skupina za unapređenje socijalne dimenzije visokog obrazovanja (2016). Podzastupljene i ranjive skupine u visokom obrazovanju u Republici Hrvatskoj [online], Dostupno na: <https://mzo.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Obrazovanje/VisokoObrazovanje/RazvojVisokogObrazovanja/Podzastupljene%20i%20ranjive%20skupine%20u%20visokom%20obrazovanju%20u%20Republici%20Hrvatskoj.pdf> [13.03.2023.]
24. Okvirni zakon o visokom obrazovanju u Bosni i Hercegovini (*Službeni glasnik BiH, broj 59/07*) [online], Dostupno na: <https://www.unsa.ba/sites/default/files/dodatak/2017-10/Okvirni%20zakon%20o%20visokom%20obrazovanju.pdf> [10.03.2023.]
25. Opća deklaracija o pravima čovjeka (1948) [online], Dostupno na: https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/sr1.pdf [18.03.2023.]
26. Osmić, L., Kafedžić, L. (2019). Obuka akademskog osoblja za inkluzivno obrazovanje: model dobre prakse. U: Misija OSCE-a u Bosni i Hercegovini (Ur.), Konferencija „Promjenjiva priroda obrazovanja nastavnika – praksa i potrebe u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo: el. zbornik, 135-148. [online], Dostupno na: https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/439760_0.pdf # page =137 [23.11.2023.]
27. Strategija za unaprjeđenje za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021) [online], Dostupno na: https://fbihvlada.gov.ba/uploads/documents/strategija-za-unapređenje-prava-i-položaja-osoba-sa-invalidite-compressed_1640955588.pdf [17.03.2023.]
28. The Save the Children (2011). Vidi me, čuj me: Vodič za uporabu Konvencije UN-a o pravima osoba s invaliditetom i promicanje prava djece, Zagreb: Ured UNICEF-a za Hrvatsku [online], Dostupno na: https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2015/09/Vidi_me_cuj_me.pdf [13.03.2023.]
29. Ured za studente s invaliditetom [online], Dostupno na: <https://www.sum.ba/sum/studenti/ured-za-podrsku-studentima> [10.03.2023.]
30. Ustav Bosne i Hercegovine. Sarajevo. OHR, Office of the High Representative [online], Dostupno na: https://www.ustavnisud.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf

31. Uz invaliditet ide i siromaštvo <https://www.slobodnaevropa.org/a/bih-invaliditet-osobe-prava/32159277.html> [10.03.2023.]
32. Vrcelj, S., Kušić, S., Zovko, A. (2019) Neodrživost tradicionalnog obrazovanja u suzbijanju marginalizacije. *Life and school: Journal for the theory and practice of education* LXV 1-2 [online], Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/339684> [10.03.2023.]
33. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite obitelji s djecom ("Službene novine FBiH", br. 36/1999, 54/2004, 39/2006, 14/2009, 7/2014 - rješenje US BiH, 45/2016, 19/2017 - drugi zakon i 40/2018) [online], Dostupno na: <https://advokat-prnjavorac.com/Zakon-o-osnovama-socijalne-zastite-zastite-civilnih-zrtava-rata-i-zastite-porodice-sa-djecom.html> [14.03.2023.]
34. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i upošljavanju osoba s invaliditetom ("Službene novine FBiH", broj: 9/10)

OBRAZOVANJE ZA SVE: PUT KOJIM TREBA IĆI

Prof. dr. Snježana Šušnjara¹¹, redovna profesorica
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju

Prof. dr. Lejla Kafedžić¹², redovna profesorica
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju

Prethodno priopćenje

¹¹ snjezana.susnjara@ff.unsa.ba

¹² lejla.kafedzic@pedagogijaffsa.com

Sažetak

Johann Heinrich Pestalozzi je svojim životom svjedočio važnost ljubavi prema djetetu i poštivanja njegova integriteta ali i ozbiljnosti odgojnog pristupa. U njegovu nastojanju da poštuje individualnost djeteta te, u skladu s njegovim mogućnostima, organizira određene aktivnosti, ogleda se poštivanje drugoga i njegove jedinstvenosti u različitosti, čime se utire put suvremenom *specijalnom* obrazovanju i kreiranju individualnih obrazovnih planova (Forkner, 2013). Budući da je i sam bio neshvaćen u vrijeme svog školovanja, razvio je načine kako pristupiti osjetljivom i nesigurnom djetetu, kako mu se obratiti i kako ga potaknuti na djelovanje. Pestalozzi je uzeo u obzir djetetove jedinstvene interese, 'usmjerio se na dijete', a ne samo na sadržaje ili formu. Pod utjecajem ideja Jean Jacques Rousseaua smatrao je da odgoj djece treba biti u skladu s prirodom te da sva djeca trebaju imati jednako pravo na obrazovanje te biti u mogućnosti ostvariti svoje urođene sposobnosti, bez obzira na socijalni status ili podrijetlo. Stoga je posvetio svoj život i bogatstvo potrebitima, zanemarenoj djeci, te djeci koja su u ratu ostala bez roditeljske skrbi kako bi im pružio sigurno utočište i mogućnost oporavka ali i obrazovanja. Danas u svijetu postoje mnogobrojne institucije koje primjenjuju njegov način pristupa djetetu, poznat kao Pestalozzijeva metoda. Osobito je prisutnost *Pestalozzi world* organizacija poticajna u siromašnim zemljama u kojima se nastoji omogućiti djeci školovanje kako bi stekla kvalitetno obrazovanje upravo uz primjenu spomenute metode.¹³ Cilj rada je istražiti specifičnosti Pestalozzijevog rada s djecom.

Ključne riječi: *Pestalozzi, metoda, dijete, prirodni odgoj, različitost*

¹³ <https://pestalozziworld.com/pestalozzi-the-father-of-modern-education/>

Abstract

J. H. Pestalozzi witnessed with his life the importance of love for a child and respect for his integrity as well as the seriousness of the educational approach. In his effort to respect the individuality of the child and organize certain activities in accordance with his capabilities, respect for the other and his uniqueness in diversity is reflected, which paves the way for modern special education and the creation of individual educational plans (Forkner, 2013). Being himself wounded and misunderstood during his education, he developed ways to approach a sensitive and insecure child, how to address him and how to encourage him to act. Pestalozzi took into account the child's own unique interests, he 'centred himself on the child', not just on content or form. Influenced by the ideas of Jean Jacques Rousseau, he believed that the upbringing of children should be in harmony with nature and that all children should have the same right to education and be able to realize their innate abilities, regardless of social status or origin. Therefore, he dedicated his life and wealth to the needy, abandoned and neglected children, and war orphans in order to provide them with a safe haven and the possibility of recovery as well as education. Thanks to him, there are numerous institutions in the world today that apply his way of approaching children, known as Pestalozzi's method. The presence of the Pestalozzi world organization is especially encouraging in poor countries where they try to enable children to go to school in order to get a quality education precisely with the application of the mentioned method.¹⁴

Key words: Pestalozzi, method, child, natural natural upbringing, diversity

¹⁴ <https://pestalozziworld.com/pestalozzi-the-father-of-modern-education/>

Uvodna razmatranja

Johann H. Pestalozzi (1746- 1827) je rođen u Cirihi, Švicarska kao srednje od troje djece. Otac mu je umro kad je on imao pet godina i majka je sama odgajala djecu. Pestalozzijev pogled na svijet značajno je oblikovao njegov boravak kod djeda na selu gdje je uočio da mnogi ljudi žive u siromaštvu. Utjecaj Rousseau-a na njegova razmišljanja i djelovanja bio je nemjerljiv. Knjiga *Emile ili o odgoju* je tiskana kad je Pestalozzi imao 16 godina. Rousseau-ove ideje o slobodi, samodostatnosti i povratku prirodi našle su plodno tlo u Pestalozzijevu odnosu prema prirodi i ali i prema drugima. Kao odrasla osoba provodio je mnogo vremena pomažući djeci koja su bila siromašna, te je 1774. godine otvorio *Dom za siročad*. U zamjenu za njegovu skrb i poučavanje aritmetike i vjeronauka, djeca su radila na zemlji i tako pridonosila domaćinstvu. U vrijeme Francuske revolucije, Pestalozzi je preuzeo na sebe brigu za odgoj i obrazovanje 70 djece koja su bila raseljena. Ovo razdoblje je smatrao najsretnijim u svom životu. Godine 1800, Pestalozzi je osnovao obrazovni institut u Burgdorfu, u kojemu je mogao ostvariti svoje snove glede obrazovanja onim koji su siromašni i oni koji su bogati u istom prostoru. Kasnije je otvarao zavode u Yverdonu, u Neuchâtel, Švicarska i još u nekim manjim mjestima (Pound, 2106:1).

Pestalozzi je svoj pristup odgoju i obrazovanju temeljio i na idejama Jana Amosa Komenskog. Smatrao je da djecu trebao poučavati izvan zidova, promatranjem, poučavanjem u skladu sa sklonostima djece i njihovim interesima. Fokus na prirodu i oslanjanje na vlastite mogućnosti imale su velik utjecaj na stručnjake koje je interesirao Pestalozzijev pristup. Velški socijalni reformator Robert Owen je posjetio Pestalozzijevu školu u Yverdonu i bio toliko osupnut da je poslao svoju djecu u školu u Švicarskoj koju je vodio jedan od Pestalozzijevih kolega. Friedrich Froebel je radio u Pestalozzijevoj školi u Yverdonu gdje je obrazovanje bilo temeljeno na

obrađivanju zemlje i gdje se nastojalo zajedno odgajati i poučavati djecu koja su bila siromašna i djecu koja su bila bogata. Ovo je bilo nešto nesvakidašnje za to vrijeme i za mnoge ljude neprihvatljivo. Važnost učenja na otvorenom, uključivanje svih čula i učenje kroz rad utjecalo je na Froebela i njegovo viđenje predškolskog odgoja. Mnoge fraze koje se danas povezuju s Froebelom, kao što su 'učiti kroz rad' i 'činiti unutarnje vanjskim', preuzete su od Pestalozzija (Pound, 2014:11).

Metodološki okvir

S obzirom na ukupni život i profesionalno djelovanje Johanna Heinricha Pestalozzija istraživački je inspirativno utvrditi specifičnosti njegovog života i rada s djecom, posebno s onima koji su bili isključeni iz odgojnih i obrazovnih procesa zbog određenih specifičnosti, kao što je socio-ekonomski status, sposobnosti i slično. Polazeći od navedenog, cilj rada je istražiti specifičnosti Pestalozzijeveg rada s djecom implicirajući na današnja kretanja u odgojno-obrazovnom procesu. Istraživačka pitanja koja su postavljena:

1. Koje su temeljne karakteristike Pestalozzijeveg djetinjstva i školovanja?
2. Zašto se Pestalozzi odlučio na humanitarni rad?
3. Koje su specifičnosti Pestalozzijeve metode?
4. Koji elementi Pestalozzijeveg rada mogu biti ugrađeni u današnji odgoj i obrazovanje djece?

Kako bi se ostvario cilj i odgovorilo na postavljena pitanja korištena je metoda teorijske analize i povijesna metoda.

Pestalozzi – djetinjstvo i školovanje

Pestalozzi je bio nježan, ali vrlo živahan dječak. Nije mogao sjediti mirno ni minute, skupljao je sve dostupne predmete oko sebe i htio se igrati s njima. Tako je često, u žurbi, znao pokvariti ili slomiti ono što bi uzeo. Nije imao nijednu igračku. Kako u blizini nije bilo njegovih vršnjaka nije se imao s kim igrati, a nije znao ni kako zabavno popuniti vrijeme. Usamljenost ga je odvela u svijet mašte te je tako zamišljao sve ono s čim bi se volio igrati ili što bi želio doživjeti. Laknulo mu je kad je krenuo u školu, jer je napokon mogao nešto učiniti i nečim se okupirati bez stalnih upozorenja da će nešto pokvariti ili uništiti. Međutim, nije previdio da će u školi morati satima sjediti mirno, što mu je predstavljalo veliki problem. Ipak, mogao je koristiti knjige i materijal za pisanje. Brzo je shvatio da nije bilo praktičnog rada u školi nego samo puko podučavanje. U to vrijeme nije bilo predmeta poput ručnog rada, niti tjelesnog odgoja. Djeca su učila čitati, pisati, računati te proučavala stare jezike i vjeronauk. Učila su samo iz knjiga, vježbajući um, dok su ruke ostale nevješte. Pestalozzi je tijekom svog školovanja imao teškoća s razumijevanjem gradiva. Kako Down (1975:21) piše bio je „učenik koji nije mogao slovkati ispravno, pisati čitko ili zbrajati u aritmetici“. Zbog toga je bio ismijavan od strane svojih vršnjaka a učitelji ga nisu podržavali. Htijući ga zaštititi, majka ga je premiještala iz škole u školu ali niti to nije pomoglo poboljšanju njegovih slabih akademskih vještina.

Za vrijeme odmora i na putu do škole, mali Pestalozzi je imao priliku igrati se sa svojim vršnjacima. To ga je oslobodilo i bio je 'poput rijeke koja probija branu, oslobodio se i podivljao'. Nijedno dijete nije kući donosilo toliko modrica i ogrebotina kao on. Prijatelji u igri su ga voljeli jer je bio dobre volje i uvijek spreman pomoći drugima, ali su ga često i ismijavali jer je bio nespretan. Jedan od drugova u igri mu je dao nadimak 'Heiri Wunderli iz

Torlikena¹⁵. Taj nadimak je Pestalozzi nosio do kraja života. Međutim, kad su školska postignuća u pitanju, njegov uspjeh nije bio baš dobar. Često je sanjario i nije obraćao pažnju na ono što se događa. Ponekad je davao tako neumjesne odgovore da bi cijeli razred prasnuo u smijeh. Ali, kada bi mu nešto priraslo srcu, postao bi entuzijastičan i tada bi čak i njegovi učitelji bili zadivljeni njegovim postignućima. Ovaj nespretni, osjetljivi dječak bio je hrabriji od svih ostalih, što je pokazao u vrijeme potresa kada su svi bježali iz škole, i nastavnici i učenici, a on, koji tada nije imao ni deset godina, iznio je knjige i školske torbe iz učionica. U dobi od devet godina, krenuo je u srednju školu gdje je učio i latinski, koji je bio obvezan za sve učenike koji su kasnije htjeli steći akademsku karijeru. Jako se trudio oko studija. S petnaest godina bio je najbolji u klasi. Želio je postati svećenik poput svoga djeda.¹⁶

Za vrijeme slobodnih dana mali Pestalozzi je uglavnom odlazio kod djeda, pastora u Hönggu, koji je u to vrijeme bio malo selo u blizini grada Züricha, a danas je dio grada. Djed je često vodio svog unuka sa sobom kad bi posjećivao župljane. Dječak Pestalozzi je tada uvidio svu bijedu u kojoj ljudi žive. Bili su uglavnom siromašni, bez prava glasa i potčinjeni gospodarima iz Grada. Vidio je puno gladne djece koja su bila zlostavljana i koja su umirala zbog napornog rada na seoskim imanjima. Druga su morali presti pamuk i tkati na tkalačkom stanu u vlažnim podrumima, kako bi pomogla obiteljima. Neki su morali raditi po cijele dane u tvornici. Rijetki su išli u školu. Hodeći tako sa svojim djedom, vidio je i puno prosjaka koje je policija početkom svakog mjeseca tjerala preko granice kao stoku. Vidio je kako su *sitni* lopovi držani zatvoreni u lisičijim jamama, izloženi kiši, hladnoći i ruglu

¹⁵ Okvirno prevedeno kao: 'Harry osobenjak iz Ludograda'

¹⁶ <https://www.bruehlmeier.info/articles-in-english/pestalozzis-biography-for-children/>

javnosti. Bijeda s kojom se susreo duboko ga je uznemirila i stao je razmišljati kako pomoći tim ljudima.¹⁷

Pestalozzijeva “školska karijera” bila je pomalo nestalna, ali na kraju kontinuirana i uspješna. Nakon završetka obveznog školovanja, Pestalozzi je započeo školovanje u Zürichu u proljeće 1763 (Trohler, 2013). Kako istraživanja pokazuju, Pestalozzi je 1765. godine, u dobi od 19 godina prekinuo školovanje na Collegium Carolinum, višoj srednjoj školi. Međutim, to ga nije spriječilo da postane urednik tjednih novina Helvecijskog društva, što je bio početak njegove spisateljske karijere (Welsh, 2001). Zahvaljujući pojedincima oko sebe, uspijevaio je ostvariti zavidne rezultate te usmjeriti pažnju javnosti na odgojne aspekte svoga djelovanja.

Pestalozzijev humanitarni rad

Kad je njegova želja za pomaganjem drugima postala i ostvariva on zapisuje “Želim preuzeti što više nezbrinute djece. Oni će nam pomoći u kući i vrtu. Nahranićemo ih i obučiti. Naučit ćemo ih presti i tkati. Kad oni to svladaju, mi ćemo od njihovog rada zaraditi dovoljno novca da podmirimo troškove života. Štoviše, mogu ih naučiti čitati, pisati i računati dok rade. Iznad svega, trebaju se osjećati ugodno i kao kod kuće. Tako će ostati na pravom putu i postati dobri ljudi.” U zavodima/školama koje je tada osnivaio, pisao je detaljna izvješća o svakom djetetu. Prihvaćao je i djecu s invaliditetom. Tako se navodi kako je dopustio *'mentalno poremećenom djetetu'*, zvanom Fridolin Mind, da crta do mile volje. Friedli, kako su ga zvali, uvijek je želio crtati mačke, uvijek mačke i ništa osim mačaka. Ljudi su ga kasnije prozvali “Mačak-Rafael”¹⁸. Kasnije je Fridolin Mind postao poznatiji od Pestalozzija.¹⁹

¹⁷ <https://www.bruehlmeier.info/articles-in-english/pestalozzis-biography-for-children/>

¹⁸ Po Rafaelu, koji je bio jedan od najpoznatijih slikara i živio prije pet stotina godina.

¹⁹ <https://www.bruehlmeier.info/articles-in-english/pestalozzis-biography-for-children/>

Siromaštvo je bilo raširena pojava u Pestalozzijevo vrijeme. Individualne karakteristike ljudi mogle su dovesti do toga da osoba postane izrazito siromašna. Neizbježne teškoće usljed različitih kriza također su mogle dovesti do siromaštva. U Pestalozzijevo vrijeme nije bilo osiguranja od bolesti, požara ili rane smrti hranitelja obitelji. Siromaštvo je bilo posljedica svih nedaća koje su *pogađale* običnog čovjeka, a koji je ovisio o volji drugih i nije imao nikakvih prava.²⁰ Kasnije Pestalozzi, pomažući drugima i sam postaje osoba kojoj je trebala pomoć a koja je često izostajala. “Zar nisi znao? Trideset godina moj je život bio beskrajna ekonomska zbrka i borba protiv bijesne sramote, koja dolazi od ekstremnog siromaštva! Zar nisi znao da sam tridesetak godina oskudijevao u životnim potrebama; ili da do danas ne mogu posjećivati ni društvena okupljanja ni crkve jer nisam odjeven i ne mogu si priuštiti da se sam obučem? O Zschokke! Zar ne znaš da sam ja na ulicama predmet ruganja, jer hodam uokolo kao prosjak? Zar ne znaš da tisuću puta nisam mogao priuštiti ručak u vrijeme ručka, kad su i svi siromasi sjedili za svojim stolovima, jeo sam svoj komad kruha s bijesom na ulicama?”²¹

Opis Pestalozzija od strane jednog njegovog učenika jasno govori o tome koliko je zapuštao sebe i izlagao se bijedi i siromaštvu a sve za dobrobit drugih. „Pestalozzi je imao zdepasto tijelo srednje veličine, više mršavo nego snažno. Na prvi pogled imao je izuzetno ružno lice... puno ožiljaka od malih boginja i puno bora... Čim je počeo govoriti cijelo mu je lice bilo puno života i izraza, a sive ružne oči bile su pune duha, ljubavi, i nježnosti. Kosa mu je bila vrlo čekinjasta i neposlušna, odjeća zapuštena. Nikada nije nosio šal ili mašnu, što je u to vrijeme bilo moderno, osim ako se očekivao visoki gost, onda bi to bacio čim bi [posjetitelj] okrenuo leđa. Veliki smeđi kaput

²⁰ PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-.pdf, str.28.

²¹ Iz Pestalozzijeve pisma Heinrichu Zschokkeu 1802. PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-.pdf, str. 29-30

bez kroja i džepova štitio ga je od vremena. Čarape su mu obično visjele preko cipela, a teška kapa pokrivala mu je glavu“.²²

Pestalozzi je smatrao da je strukovno obrazovanje vrlo važno, posebno za djecu koja su bila siromašna. Vjerovao je da se ljudi najbolje obrazuju praktično radeći i zato je želio onima koji su bili siromašni pružiti znanje kako sami sebi pomoći. Podijelio je strukovno obrazovanje na tri glavna područja – poljoprivredu, rukotvorine (uključujući domaću obuku) i industriju. On je vjerovao da je najbolja stvar koju jedna osoba može učiniti za drugu 'naučiti je da sama sebi pomogne'. Mnogi filantropi njegova vremena obično su pomagali onima koji su bili siromašni dajući dobrotvorne priloge. Pestalozzi je smatrao da takvi darovi primatelje čine još ovisnijima nego što su bili prije, te da su stoga takvi darovi više nego beskorisni.²³ Pestalozzi je želio poučiti one koji su bili siromašni kako živjeti životima samopoštovanja. Tako je i zamislio plan pretvaranja Neuhofa u školu, u kojoj bi djeca koja su bila vrlo siromašna mogla biti fizički, moralno i intelektualno osposobljena da bi smatrala „posao sredstvom samopomoći i izvorom osobne slobode, a ne kao na znak svoje ovisnosti i degradacije“ (Green, 1914:23).

Kako se nije pokazao ni kao uspješan farmer niti rukovoditelj Zavoda za napuštenu djecu, njegov prijatelj Isaak Iselin ga je potaknuo na pisanje. Pestalozzi tada piše knjigu *Leonard i Gertruda* ali prije slanja knjige u tisak, Iselin je morao proći kroz tekst jer je Pestalozzijev rukopis bio prilično težak za čitanje ali i pun pravopisnih pogrešaka. Provodeći dosta vremena pišući o odgoju i obrazovanju, bilježeći iskustva koja je stekao i navodeći primjere kako poboljšati odgojna i obrazovna stremljenja pridonio je i drugačijem viđenju školovanja. U *Večernjem satu pustinjaka* Pestalozzi piše da obrazovanje za određeno zanimanje “uvijek mora biti podređeno

²² Prema Downs, bivšem Pestalozzijevu učeniku, PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-.pdf, str.13

²³ Ibid., str. 31

univerzalnom cilju općeg obrazovanja“ (Green, 1914:28). U knjizi *Kako Gertruda poučava svoju djecu* piše: „Cilj obrazovanja nije da se izgrade dobri krojači, čizmari, trgovci ili vojnici, već da se izgrade krojači, čizmari, trgovci i vojnici koji su u najvišem značenju riječ, ljudi. Posljedično, cilj cjelokupnog obrazovanja jest i ne može biti ništa drugo nego skladan razvoj moći i sposobnosti ljudske prirode.“²⁴ Knjiga *Kako Gertruda uči svoju djecu* je možda najutjecajnija od svih njegovih knjiga. Njegov san bio je da izmijeni živote u kojima je veći broj djece živio ali u kombinaciji s odgojno-obrazovnom praksom i pisanjem što je dovelo do 'početka moderne obrazovne teorije i prakse' (Green and Collie, 1916). On je vjerovao u važnost profesionalne prakse i razvojnih pristupa obrazovanju i za učenike i za učitelje.²⁵ Moralni odgoj trebao bi poticati naviku moralnog djelovanja. Riječi, ideje, postupci i moral imaju značenje samo kada su povezani s konkretnim stvarima. Dijete se neizbježno razvija kao proizvod prirode, a uloga učitelja je osigurati idealno okruženje za djetetov razvoj (Schmid, 1997).

Pestalozzijeva metoda

Pestalozzi je vjerovao u sposobnost svakog pojedinog ljudskog bića da uči i da se obrazuje. Posebno je bio usredotočen na mogućnost pružanja obrazovanja onima koji su najsiromašniji i to obrazovanja koje će ih učiniti neovisnima i sposobnima poboljšati vlastite živote. Otuda i njegov pristup obrazovanju putem razvoja moći 'glave', 'srca' i 'ruke'. Drugim riječima, djeci se najbolje pomaže ako se jednak naglasak stavlja na karakter²⁶, praktične

²⁴ PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-.pdf, str. 32

²⁵ <https://jhpestalozzi.org/wp-content/uploads/2021/11/The-Life-of-Johann-Heinrich-Pestalozzi-A-Biography-for-Children.pdf>

²⁶ akademske vještine

životne vještine²⁷ i kognitivni razvoj²⁸. Pestalozzi je vjerovao da ovakav pristup pomaže u razvoju moralnog odgoja i neovisnih pojedinaca koji znaju što je ispravno, a što pogrešno i koji žive u skladu s tim, jer takav razvoj 'cjelovitog' djeteta – glave, srca i ruku – osposobljava djecu za stvaranje boljeg života za sebe i za druge.

Pestalozzi je, ne želeći da školska izvješća sadrže ocjene, isticao da nijedno dijete ne smije biti uspoređivano s drugima, te da svako od njih treba sebe procijeniti samo prema vlastitoj sposobnosti i postignućima. Radeći s djecom s različitim talentima, uočio je da mnogi od njih imaju i emocionalne teškoće, što nije bilo neobično s obzirom na vrijeme i uvjete u kojima su odrastala. Primijetivši da neka djeca imaju teškoće sa sluhom, otvorio je odjel za djecu koja su bila nagluha. Kroz cijeli njegov pristup djeci različitih uzrasta i potreba ogledalo se njegovo djetinjstvo i iskustva koja su često bila bolna ili ispunjena strahom. Njegova velika slabost zasigurno leži u činjenici da nikada nije bio u stanju odvojiti svoj rad u potpunosti od sebe, svog života i svojih iskustava. Međutim, upravo ta slabost postaje izvor snage u svjetlu onoga što mu je uvijek bio cilj od samog početka: postizanje slobode u autonomiji za sve (Soëtard, 2000). Jako se brinuo za slobodu individualnog razvoja, ali je uvidio da pojedinac slobodu može ostvariti i prihvaćanjem dužnosti koje ga obvezuju u kući i zajednici. Kućna i školska obuka, te obuka koja dolazi kroz iskustvo životnih dužnosti bili su u Pestalozzijevoj misli neodvojivi u svom zajedničkom utjecaju, iako u specifičnim problemima metodičke primjene različiti (Sadler, 1927).

Pestalozzi je vjerovao da je put prirode najbolji način poučavanja. Čvrsto je osjećao da ljubav, te načini na koje majka poučava svoje čedo, mora biti prvo načelo. Jedini način da se uspješno poučavaju djeca bio je da njihove

²⁷ strukovne vještine i praktične vještine potrebne u svakodnevnom životu

²⁸ emocionalno blagostanje i želja za pomaganjem drugima

lekcije budu sretne i radosne. Tamo gdje su stare škole bile istrošene kolibe, djeca stalno tjelesno kažnjavana ili potpuno zanemarena, Pestalozzi je poučavao da mora postojati ljubav i razumijevanje dječjeg gledišta. Smatrao je da školska nastava treba biti tako koncipirana da bude zanimljiva i učitelju i djeci. Nastava treba utjecati na razvoj djeteta u cjelini, usmjeravati i poticati na samoaktivnost, poticati na učenje putem osjetila i intuicije i odvijati se na uredan način, od osnovnog do naprednijeg rada. Stoga je on pokušavao osmisliti sustav poučavanja određen djetetovim sposobnostima u svakoj fazi njegova individualnog razvoja. Naglasak je stavio na promatranje objekata u poznatoj okolini, objekata s kojima se djeca mogu poistovjetiti, što bi onda dovelo do verbalizacije, te pomoglo djeci da lakše oblikuju koncepte u smislenom kontekstu. Zagovarao je načelo da se učenje najbolje odvija kroz samoaktivnost, a djeci je omogućio da promatraju i koriste sredstva i predmete kako bi učili i shvaćali stvarni svijet. Ova važna aktivna, osjetilna iskustva, koja je Pestalozzi vidio kao bitna u razvojnom procesu, podržavala su cjelovit razvoj djeteta.²⁹ „Za Pestalozzija, djeca mogu sve. Zadatak nastavnika je tragati za onim kvalitetnim u njegovom duhu i razvijati ga. U djecu se znanje treba unositi kao građa za posmatranje i kao osnova za budući sud i zaključak, gdje djeca, vezujući prethodno iskustvo, bez ičije pomoći, obrazuju dalje. Pestalozzi nije bio opterećen da li kasni ili ide brže sa gradivom. Radio je savjesno, postepeno i temeljito jer je želio da svaki učenik nauči misliti i propitivati stvari” (Velagić, 2023:125).

Pestalozzi je bio uspješan u primjeni Rousseauove teorije, preuzimajući iznesene osnovne ideje i pretvarajući ih u praksu. Njegova motivacija bila je ono što je opisao kao 'bezdana močvara' narodnog obrazovanja u svoje vrijeme. Tvrdio je da, kako bi promijenio stvari, skrenuo 'njegove prljave vode', a trebao bi i 'znati izvore njegovih voda' i 'uzroke njegovih prepreka'

²⁹ Teaching in the spirit of Pestalozzi - Johann Heinrich Pestalozzi und die Bildungspolitik Schweiz (bruehlmeier.info)

(Pestalozzi 1907). Pestalozzi je svog sina Jakova namjeravao obrazovati prema Rousseauovim načelima, ali to nije išlo kako je očekivao. Jakov je sporo učio i imao je epilepsiju. Nije uspio ni kao šegrt u Baselu ni na studiju, a Pestalozzi se osjećao odgovornim za njegov neuspjeh. Govorio je da je siromašan otac, koji nije uspio usrećiti svoga sina na ovoj zemlji onako kako je želio (Schmid, 1997). Pestalozzi se, ipak, razlikovao od Rousseaua u nekim važnim stvarima. Rousseau i drugi članovi pokreta francuskog prosvjetiteljstva usredotočili su se na oslobađanje onih koji su bili siromašni, ali Pestalozzi je imao za cilj pomoći onima koji žive u siromaštvu da pomognu sebi kroz društvenu reformu, a ne socijalnu revoluciju (Schmid, 1997).

Albert Einstein je svoj uspjeh pripisao obrazovanju u školi čiji se pristup temeljio na Pestalozzijevim idejama. Isticao je da mu je to pomoglo da shvati vrijednost obrazovanja 'temeljenog na slobodnom djelovanju i osobnoj odgovornosti', a ne na 'vanjskom autoritetu' (Isaacson 2007). Kao što je Bronfenbrenner pisao gotovo 200 godina kasnije, Pestalozzi je stavio dijete u središte procesa učenja, prvo okruženo roditeljima, zatim širom obitelji i zajednicom. Vjerovao je da djeca koja su bila siromašna i djeca koja su bila privilegirana mogu učiti jedna od drugih, i to je pokušao provesti u praksi. U konačnici, vjerovao je da su djetetovo učenje i zajednica ugrađeni i ukorijenjeni u prirodu (Pound, 2016).

Obrazovanje može biti uspješno samo ako postoji međudjelovanje između onoga čime je dijete obdareno (moći i talenti) i utjecaja učitelja. Na moralnom polju to je prije svega moralni život samog učitelja, na intelektualnom polju to je uglavnom njegovo verbalno vodstvo, a na polju zanata to je njegovo podučavanje primjerom i poznavanjem određenih tehnika koje koristi odgajatelj, a koje su u skladu s mogućnostima djeteta (Bruehlmeier, nd). "Učitelji bi se trebali približiti učenicima i prilagoditi njima svoja očekivanja.

Pri tom se ne misli samo na kognitivni aspekt učenika, nego i na emocionalni, socijalni, motivacijski i dr.” (Šušnjara, 2017: 101).

Iako je krajnji cilj obrazovanja isti za sve – obrazovanje ljudske prirode – u stvarnom životu to je opet različito, ovisno o pojedincu. To je pitanje planiranja individualizirane nastave. Didaktički se to provodi onim što je poznato kao unutarnja diferencijacija, što znači: ne zahtijevati isto od svih učenika, dopustiti individualnu brzinu učenja, vježbati u malim skupinama s određenim učenicima, zauzeti individualne interese i uzeti ih u obzir u nastavi, uvažavati učenikove nadarenosti pri ocjenjivanju, omogućiti sudjelovanje učenika u izboru materijala i nastavnih sredstava te dopunjavanje izvješća o ocjenama detaljnim pisanim izvješćima (Bruehlmeier, nd).

Pestalozzi se nastoji boriti protiv škola koje nisu usklađene s potebama djece, kroteći njihove prirodne sklonosti o čemu piše i u svojim knjigama. Smatra da su prirodne moći djeteta uništavane lošim kućnim okruženjem i prevelikom školskom disciplinom, zbog koje su satima bili primorani sjediti neprirodno mirno, a često je to uključivalo i tjelesno kažnjavanje djece. Vjerovao je da kruta disciplina i mehaničke metode podučavanja, poput učenja napamet, zaustavljaju prirodni slobodni razvoj uma djeteta. “Učenje napamet je pogubna činjenica i nešto što dijete sili na automatizam i ponavljanje” (Šušnjara, 2017: 95). Nije mu se sviđao način na koji se vjeronauk podučavao bez pravog pojašnjavanja usklađenog mogućnosti djetetova razumijevanja.³⁰ „Pestalozziju je bilo nepojmljivo da dijete koje se naučilo igrati sa konkretnim predmetima u prirodi, u jednom trenutku dolazi u školski prostor koji traži apstrakciju kao glavni put dolaska do znanja.

³⁰ PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-.pdf, p.26

Možemo reći da je Pestalozzi školu vratio na tvorničke postavke, tj. vratio prirodi kao izvoru mudrosti i istine“ (Velagić, 2023:126).

Institut Yverdon

Pestalozzi, njegovo osoblje i studenti preselili su se u Yverdon 1804.godine i tamo se nastanili. Institut Yverdon postao je poznat u cijeloj Europi i privukao je mnoge posjetitelje prije nego što je zatvoren 1825. Većina dječaka je plaćala školarinu, ali je bio određeni broj (oko jedne trećine) i sa stipendijama. Bilo je tu dječaka iz mnogih europskih zemalja, pa i iz Amerike. Dječaci su imali između sedam i petnaest godina. Obiteljsko porijeklo, okolnosti i intelektualni kapacitet nisu utjecali na tretman djece. Zdravlje i sreća djece smatrali su se važnima, prirodni okoliš, svjež zrak, zdrava hrana i tjelesne vježbe. Poticali su se prirodni darovi i sposobnosti djece. Djeca nisu dobivala proizvode učenja (odgovore) već su vođena da ih sama pronađu kroz aktivno učenje i promatranje. Disciplina se temeljila na ljubavi, a ne na strahu. Lokalna zajednica, posjetitelji i roditelji bili su potaknuti da aktivno sudjeluju u školskoj zajednici. Yverdon je također omogućio i obuku učitelja. Studenti koji su htjeli postati učitelji, došli su promatrati i vježbati kako kvalitetno podučavati, a aktualni Pestalozzijevi pomoćnici počeli su pomagati u nastavi dok su i sami bili učenici. Neki od pomoćnika kasnije će imati veliki utjecaj na obrazovnu praksu u Europi i Americi. Yverdon je postao poznato središte moderne nastave za djecu srednje klase i takvo središte za obrazovne eksperimente da nije presmiono reći da je gotovo svaki pristup u modernom osnovnom obrazovanju nastao u Yverdonu. Ovom je gradu 1806. godine, osnovan i Institut za djevojčice, jer je Pestalozzi oduvijek želio pružiti obrazovanje djevojčicama jednako kao i dječacima. Također je osnovan i Institut za djecu koja ne čuju i ne govore.

Pestalozzi je otvorio ovaj institut u gradu Yverdonu s jednim od svojih suradnika, Josephom Conradom Naefom, 1813.³¹ „Ova je ustanova uživala velik ugled“ (Schmid, 1997:22).

Škola u Yverdonu primala je do 250 djece. Djeca su dolazila iz cijele Europe privučena Pestalozzijevim pristupom. Iako je u početku bila namijenjena samo dječacima od sedam do 15 godina, postupno su uključene i djevojčice, a zatim i djeca s oštećenjem sluha i govora. Škola se plaćala, ali budući da je Pestalozzi vjerovao u školovanje djece koja su bila siromašna s onima koji su vodili privilegiranije živote, neka su djeca koja si nisu mogla priuštiti školarinu bila primljena. Dva su elementa identificirana kao ključna za učenje: a) sigurno okruženje puno ljubavi i b) učenje kroz promatranje i doživljavanje svijeta. Bilo je deset lekcija dnevno, a počinjalo se s radom u 6.00 ujutro. Velik dio dana djeca su provodila na otvorenom – plivanje, sanjkanje i šetnja. Zdrava tjelovježba, svježi zrak i zdrava hrana smatrani su temeljnima. Djecu su učili kako uzgajati hranu i razvijati niz ručnih vještina, poput tkanja i kuhanja, kako bi naučila živjeti samostalno. Vrlo neuobičajeno za svoje vrijeme, Pestalozzi je vjerovao da se djeca trebaju upoznati s brojevima i slovima tek kada shvate osnovne pojmove. Učenje čitanja uključivalo je pokretna slova. U nastavi matematike koristili su se svakodnevni materijali – poput kamenčića i graha za brojanje, te kolača i jabuka za učenje o razlomcima, zbrajanju i oduzimanju. Pestalozzijeva metoda temeljila se na sljedećim idejama: priroda uči dijete, a uloga učitelja je pomoći prirodi; nastava i predmeti koji se u njoj koriste trebaju odgovarati prirodnom stupnju razvoja djeteta u danom trenutku; u bilo kojoj fazi djetetova obrazovanja, djetetu treba dopustiti da nauči sve što je sposobno razumjeti, ali ne treba očekivati da nauči nešto što je izvan njegovih ili njezinih sposobnosti; a znanje bi uvijek trebalo doći putem osjetilnog dojma

³¹ PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-.pdf, p.11

i tek nakon što se postigne temeljito razumijevanje to znanje treba izraziti riječima.³² Pestalozzi je u svom dnevniku zapisao da djecu treba “poučavati priroda, a ne vi... ako ptica zapjeva ili kukac zazuje na listu, odmah prestanite hodati; ptica i kukac ga uče; ti možeš šutjeti” (Pound, 2014:11). Pestalozzi je vjerovao da je pogrešna vrsta 'obrazovanja' razlog zašto stvari u društvu idu loše, te da je dobro obrazovanje jedini lijek za bolesti koje se nalaze u društvu.³³

Diskusija

Temeljni principi obrazovanja kojem je cilj optimalan razvoj potencijala i ostvarenje učenikove individualnosti uključuju sljedeće (Soldo i sur, 2017): socijalna pravda, interkulturalizam, poštivanje ljudskih prava i obrazovanje kao javno dobro. U tablici 1. je ukratko predstavljen Pestalozzijev rad u odnosu na temeljne principe obrazovanja u današnjem društvu.

Tablica 1. Pestalozzijev rad u odnosu na temeljne principe obrazovanja

Temeljni principi	Opis	Pestalozzijev rad
Socijalna pravda	Podrazumijeva osiguranje kvalitetnog obrazovanja za sve, uz uvažavanje različitih obrazovnih potreba, naročito potreba marginaliziranih, ugroženih i obespravljenih grupa u društvu	Vjerovao je u sposobnost svakog pojedinog ljudskog bića da uči i da se obrazuje. Za Pestalozzija djeca mogu sve. Pestalozzi nije bio opterećen kasni li ili ide brže s gradivom. Radio je savjesno, postupno i temeljito jer je želio da svaki učenik nauči misliti i propitivati stvari. Posebno je bio predan obrazovanju djece koja su bila siromašna, djece bez roditeljskog staranja i djece s invaliditetom. Cilj mu je bio da one, kojima je bila potrebna pomoć, posebno one koji su bili siromašni, osposobi za život i samopomoć, a ne da budu izloženi isključivo milosrđu.

³² Ibid., str. 9

³³ Ibid., str. 27

Interkulturalizam	<p>Obrazovni sadržaji i metode podučavanja i učenja potiču puno razumijevanje sebe i drugih, razvijaju osjećaj solidarnosti s drugim ljudima i poštovanje pluralističkog društva</p>	<p>Razvijanje vrijednosti. Kreirao je okolnosti u kojima su zajedno učila i radila djeca iz siromašnih i bogatih obitelji. Škole su pohađala djeca iz različitih europskih zemalja, pa i iz Amerike s naglaskom da su svi poštovani.</p>
Poštivanje ljudskih prava	<p>Obrazovne institucije garantiraju grupna i individualna prava svih članova društva i kroz proces inkluzije (nasuprot segregaciji ili asimilaciji) promoviraju uvažavanje univerzalnih vrijednosti i bogatstvo različitost.</p>	<p>Poštivanje slobode u autonomiji za sve. Smatrao je da svi mogu učiti i trebaju biti uključeni u obrazovni kontekst u skladu s vlastitom prirodom. Ljubav i razumijevanje dječjeg gledišta. Ljubav mora biti prvo načelo rada s djecom.</p>
Obrazovanje kao javno dobro	<p>Kvalitetno obrazovanje stavlja učenika/učenicu i njegove/njene potrebe u centar pažnje i istovremeno dugoročno teži unapređenju cijelog društva.</p>	<p>Isticao je obrazovanje koje će djecu učiniti neovisnima i sposobnima poboljšati vlastite živote Holistički pristup djetetu putem razvoja 'glave', 'srca' i 'ruke', jednak naglasak stavlja na karakter, praktične životne vještine i kognitivni razvoj. Školska nastava treba biti koncipirana da bude zanimljiva i učitelju i djeci. Nastava treba utjecati na razvoj djeteta u cjelini, usmjeravati i poticati ga na samoaktivnost, poticati na učenje putem osjetila i intuicije i odvijati se na uredan način, od osnovnog do naprednijeg rada. Osmišljavao je sustav poučavanja određen djetetovim sposobnostima u svakoj fazi njegova individualnog razvoja. Naglasak je stavio na promatranje objekata u poznatoj okolini, objekata s kojima se djeca mogu poistovjetiti, što bi onda dovelo do verbalizacije, te pomoglo djeci da lakše oblikuju koncepte u smislenom kontekstu. Zagovarao je načelo da se učenje najbolje odvija kroz samoaktivnost, a djeci je omogućio da promatraju i koriste sredstva i predmete kako bi</p>

		<p>učili i shvaćali stvarni svijet. Ova važna aktivna, osjetilna iskustva, podržavala su cjelovit razvoj djeteta. Isticao je da nijedno dijete ne smije biti uspoređivano s drugima, te da svako od njih treba sebe procijeniti samo prema vlastitoj sposobnosti i postignućima. Strukovno obrazovanje je smatrao izuzetno važnim.</p>
--	--	--

Prema navedenom pregledu u Tablici 1. vidljivo je da je Pestalozzi još u XVIII./XIX. stoljeću nastojao osigurati individualni pristup, individualizaciju nastavnog procesa, poštovanje, ostvarivanje prava na obrazovanje, posebno marginaliziranih grupa. Koncept inkluzije, odnosno, pristup da sva djeca zaslužuju jednake mogućnosti bez obzira na razlike danas je prepoznat u odgojno-obrazovnom kontekstu. Brojni su talentirani i predani pojedinci koji su se borili da ovaj pristup zaživi a jedan od najpredanijih upravo je bio Johann Heinrich Pestalozzi i njegova metoda – holistički pristup djetetu koji naglašava razvoj svih aspekata osobe, uključujući glavu, srce i ruke.³⁴

Zaključna razmatranja

Pestalozzijeva karizma bila je uvijek darovana ljubav koja mu je davala snagu da slijedi svoje ciljeve. Razvio je duboku ljubav prema onima koji su bili siromašni i potlačeni. Bio im je spreman služiti svojim materijalnim imetkom kao i svojim talentima i darovima. Zakašnjelo priznanje Pestalozzijevog obrazovnog uspjeha stiglo je dosta nakon njegove smrti. Jedan od njegovih učenika bio je Roger de Guimps (1802-1894), koji je bio porijeklom iz Yverdona i koji je pohađao institut kao vanjski učenik. On je

³⁴ <https://jhpestalozzi.org/wp-content/uploads/2021/11/The-Life-of-Johann-Heinrich-Pestalozzi-A-Biography-for-Children.pdf>

organizirao i sponzorirao u Yverdonu komemoraciju za 100 godišnjicu Pestalozzijeva rođenja (Schmid, 1997:26).

Na temelju svoje filozofije, Pestalozzi je razvio prakse od kojih su mnoge i danas relevantne: siromaštvo utječe na učenje i život djece, konkretno iskustvo mora prethoditi simbolizmu kako bi se razvila apstraktna misao, učenje na otvorenom s prirodom i kroz prirodu od temeljne je važnosti. Kurikulum bi trebao biti usmjeren na učenika, a ne na predmet. Učitelj bi trebao ponuditi pomoć sudjelovanjem s djecom u njihovoj odabranoj aktivnosti i nastojati upoznati prirodu svakog djeteta kako bi odlučio o pojedinostima kurikuluma koji će ponuditi. Intelektualne, moralne i fizičke aktivnosti trebaju biti jedno. Jak naglasak treba biti stavljen na obrazovanje u kući, obitelji i zajednici. Nakon 30 godina razmišljanja i proučavanja, Pestalozzi je došao do uvjerenja da se dječji razvoj treba temeljiti na integraciji glave, srca i ruku. Radne i emocionalne vještine i osjetilna svijest trebaju se kombinirati, omogućujući učeniku da se uključi u svijet oko sebe. Apstraktna priroda riječi i ideja po Pestalozziju se mišljenju temeljila na stvarnim iskustvima, oslanjajući se na sva osjetila. Svaki čovjek, po Pestalozziju, pri pojašnjavanju nečeg nepoznatog, sebi postavlja tri pitanja: kakav je oblik toga, koliko predmeta vidimo te kako se ti predmeti nazivaju? Dakle, oblik, riječ i broj su sredstva svake obuke te se stoga elementarna nastava odnosi na razvijanje vještina mjerenja, brojanja i govora (Zaninović, 1988).

Pestalozzijev izravan utjecaj postoji i danas u obliku 'Pestalozzijevih sela' – međunarodnih zajednica koje rade i služe djeci iz ratom razorenih zemalja te zajednica koje su u sukobima i ekstremnom siromaštvu. Primjer Pestalozzi zajednice je 'selo' u Engleskoj u Sedlescombeu, East Sussex, osnovano 1959.godine za djecu Europe nakon Drugog svjetskog rata. Ova dobrotvorna organizacija nastavlja raditi s djecom i mladima diljem svijeta

kako bi obrazovala i brinula za djecu te pružila prilike za njihov budući razvoj i dobrobit.³⁵

Kako se Pestalozzi nije zadovoljavao samo pomaganjem onima koji su bili siromašni, već je pomagao i djeci u vrlo nepovoljnom položaju, na primjer djeci bez roditeljskog staranja i djeci s invaliditetom, slično tomu, organizacija *PestalozziWorld* danas pomaže djeci koja su siromašna diljem svijeta. U svom radu u Africi i Aziji posebno se brine o odgoju i obrazovanju djevojčica, tako da se primaju dvije djevojčice u odnosu na jednog dječaka. Mnoge djevojke koje se ovako školuju u Africi su djeca bez roditeljskog staranja, a djeca nižih kasti, koja su tradicionalno isključena iz obrazovanja, dobivaju potporu u Aziji.³⁶ Pestalozzi je vjerovao da je dobrotvorno davanje korisno samo ako rezultira time da ljudi postanu neovisni i osnaženi te stoga sposobni sami sebi pomoći. *PestalozziWorld*, u svom radu s djecom u Africi i Aziji kroz obrazovanje, ima za cilj omogućiti djeci da postanu odrasli ljudi koji mogu pomoći sami sebi, svojim lokalnim zajednicama i svojim zemljama. Koncept *PestalozziWorld*-a, 'krug uspjeha' u kojem onaj kome je pomognuto nastavlja pomagati drugima, razvio se iz Pestalozzijevog obrazovnog cilja da osigura da dijete postane odrasla soba koja je posvećena pomaganju članovima različitih krugova u koje se on ili ona uključuju.³⁷

Kako bi se to postiglo, *PestalozziWorld* pruža holističko obrazovanje temeljeno na Pestalozzijevoj filozofiji o razvoju 'cjelovitog djeteta': 'glave', 'srca' i 'ruke'. Školsko akademsko obrazovanje djece (glava) dopunjeno je moralnim (srce) i praktičnim (ruke) aktivnostima. Aktivnosti koje pomažu u jačanju moralnosti djece znače da ona počinju razvijati želju da pomažu drugima, pridonoseći svojim lokalnim zajednicama, dok im strukovne

³⁵ <https://pestalozzi.org.uk/the-pestalozzi-story/>

³⁶ <https://pestalozziworld.com/>

³⁷ <https://pestalozziworld.com/>

aktivnosti pružaju praktična sredstva za pružanje pomoći drugima kao i svladane strukovne vještine što im kasnije pomaže da zarađuju za život unutar svoje lokalne zajednice.³⁸ „Rezultirajuća harmonija triju ljudskih moći i sposobnosti, moći glave, srca i ruke, koja je moguća samo preko nadmoći srca, za Pestalozzija je cilj *metode* koju je obećao svijetu nakon 1800. godine. I svijet je bio spreman poslušati ovu poruku i vidjeti Pestalozzija kao svog spasitelja, kako je i on sebe volio vidjeti“ (Tröhler, 2013:71).

Temeljni principi obrazovanja danas, kojem je cilj optimalan razvoj potencijala i ostvarenje učenikove individualnosti, uključuju: socijalnu pravdu, interkulturalizam, poštivanje ljudskih prava i obrazovanje kao javno dobro. Analiza potvrđuje da je Pestalozzi svojim životom i profesionalnim djelovanjem ostvarivao u XVIII./XIX. stoljeću, na različitim razinama postignuća, ove principe, koji se nastoje dostići u današnjem obrazovanju. Ovaj nalaz upućuje na potrebu temeljitog istraživanja života i rada Pestalozzija kako bi bili izdvojeni i, eventualno, adaptirani temeljni putevi postizanja očekivanih obrazovnih ideala danas.

Literatura

1. Bruehlmeier, A. (n.d.). *Fundamentals of Pestalozzi's Ideas*. Retrieved from http://www.bruehlmeier.info/fundamental_ideas.htm
2. Bruehlmeier, A. (n.d.) *Pestalozzi's Biography*. Retrieved from <https://www.bruehlmeier.info/articles-in-english/pestalozzis-biography-for-children/>
3. Forkner, C.B. (2103). *Influence without Fanfare - Pestalozzi's Enduring Contributions to Education*. Global Education Journal.
4. Green, J.A. (1914). *The Educational Ideas of Pestalozzi*. London: University Tutorial Press, 1914
5. Green, J.A. and Collie, FA. (1916). *Pestalozzi's Educational Writings*. London: Edward Arnold
6. Isaacson, W. (2007). *Einstein: His Life and Universe*. Simon & Schuster
7. Pestalozzi, J. (1907). *How Gertrude Teaches Her Children* (4th ed). Swan, Sonnenschein & Co

³⁸ PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-.pdf, str. 81

8. Pound, L. (2014). *How children learn*. London: MA Education Ltd
9. Pound, L. (2016). *Early Years Pioneers - Johann Pestalozzi*. Nursery World. <https://www.nurseryworld.co.uk/features/article/early-years-pioneers-johann-pestalozzi>
10. Sadler, M. (1927). Pestalozzi celebration. *The Swiss Observer*, 288.
11. Sadler, M. (1927). *The Parents' Review*. <https://charlottemasonpoetry.org/pestalozzi-the-first-modern-educator/>
12. Smichd, S. (1997). *Pestalozzi's Teachings on Moral Education*. PhD, Loyola University, Chicago.
13. Soëtard, M. (2000). Johann Heinrich Pestalozzi. *Prospects: The Quarterly Review of Comparative Education* (Paris, UNESCO: International Bureau of Education), vol. XXIV, no. 1/2, 1994, p. 297–310. Retrieved from <http://www.ibe.unesco.org/sites/default/files/pestaloe.PDF>
14. Soldo, A., Trbić, Dž., Husremović, Dž., Veličković, N., Čelebičić, I. i Ibrahimović, N. (2017). *OBRAZOVANJE U BiH: ČEMU (NE) UČIMO DJECU? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. Sarajevo: Mas Media Sarajevo i Fond otvoreno društvo BiH
15. Šušnjara, S. (2017). *Pedagoške mrvice*. Sarajevo: Svjetlo riječi.
16. Tröhler, D. (2013). *Pestalozzi and the Educationalization of the World*. PALGRAVE MACMILLAN® in the United States-a division of St. Martin's Press LLC, 175 Fifth Avenue, New York, NY 10010.
17. Velagić, A. (2022). *Na razmeđu prošlosti i sadašnjosti: Pestalozzijeva stvarnost u učionici*. Ka novim iskoracima u obrazovanju, br.4. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, 120-128.
18. Welsh, B.H. (2001). *Reconsidering Pestalozzi*. *Taboo*, 37-51. Vol.5, br.1.
19. <https://www.bruehlmeier.info/articles-in-english/teaching-in-the-spirit-of-pestalozzi/>
[Teaching in the spirit of Pestalozzi - Johann Heinrich Pestalozzi und die Bildungspolitik Schweiz \(bruehlmeier.info\)](https://www.bruehlmeier.info/articles-in-english/teaching-in-the-spirit-of-pestalozzi/)
20. PESTALOZZI-INFORMATION-PACK-pdf. www.pestalozziworld.com | Pestalozzi Information Pack

DIGITALNI ALATI U FUNKCIJI POVEĆANJA PRISTUPAČNOSTI OSOBAMA S INTELEKTUALNIM INVALIDITETOM

Prof.dr. Lejla Osmić³⁹, vanredna profesorica
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju

Prof.dr. Sandra Bjelan⁴⁰, vanredna profesorica
Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju

Prethodno priopćenje

³⁹ lejla.osmic.ffsa@gmail.com

⁴⁰ sandra.bjelan@pedagogijaffsa.com; sandra.bjelan@ff.unsa.ba

Sažetak

Pristupačnost je temeljno pravo i potreba osoba s invaliditetom. Podrazumijeva kreiranje inkluzivnog okruženja te uklanjanje barijera koje otežavaju ili onemogućavaju ravnopravno sudjelovanje u različitim aspektima života svim ljudima neovisno o njihovim fizičkim, intelektualnim ili drugim karakteristikama i potrebama.

Razvoj tehnologije značajno doprinosi oblikovanju društva koje je otvoreno i pristupačno nudeći različite digitalne alate kojima se pospješuje inkluzija. Digitalni alati predstavljaju tehnološka rješenja koja doprinose povećanju pristupačnosti osobama s intelektualnim teškoćama omogućavajući im veću neovisnost, komunikaciju i socijalnu participaciju. No, kada je riječ o izboru i primjeni digitalnih alata nužno je uskladiti ih sa mogućnostima i specifičnim potrebama u određenom kontekstu.

Cilj rada je predstaviti mogućnost primjene digitalnih alata sa ciljem povećanja pristupačnosti osobama s intelektualnim invaliditetom. Temelji se na nalazima kvalitativnog istraživanja usmjerenog na snimanje i analizu potreba u kontekstu primjene digitalnih alata u obrazovnom i radnom okruženju. Realizirane su fokus grupe sa roditeljima osoba s intelektualnim teškoćama i sa mentorima osoba s Down sindromom, pripravnika u određenoj organizaciji. Nalazi istraživanja, koji se odnose na potrebe i izazove sa kojima se suočavaju u primjeni različitih digitalnih alata te prednosti i nedostatke u postojećim dostupnim aplikacijama, predstavljaju značajne smjernice za kreiranje pristupačnog okruženja za podučavanje, učenje i rad osoba s intelektualnim invaliditetom kao i za izradu novih aplikacija u svrhu povećanja pristupačnosti.

Ključne riječi: *digitalni alati, osobe s intelektualnim invaliditetom, pristupačnost*

Abstract

Accessibility is a fundamental right and the need of people with disabilities. It implies the creation of an inclusive environment and the removal of all barriers that hinder or prevent equal participation in various aspects of life for all people, regardless of their physical, intellectual, or other characteristics and needs. The development of technology significantly contributes to the open and accessible society by offering various digital tools that promote inclusion. Digital tools represent technological solutions that contribute to increasing accessibility for people with intellectual disabilities, allowing them greater independence, communication, and social participation. However, when it comes to the choice and application of digital tools, it is necessary to harmonize them with the possibilities and specific needs in a certain context.

The goal of the paper is to present the possibility of using digital tools with the aim of increasing accessibility for people with intellectual disabilities. It is based on the findings of qualitative research and need analyses of people with intellectual disabilities in the context of the application of digital tools in the educational and work environment. Focus groups were held with parents of people with intellectual disabilities and with mentors of people with Down syndrome, interns in a certain organization. The findings of the research, related to the needs and challenges, application of various digital tools and the advantages and disadvantages of existing available applications, represent important guidelines for creating an accessible environment for teaching, learning, and working of people with intellectual disabilities, as well as for creating new application to increase accessibility.

Keywords: digital tools, people with intellectual disabilities, accessibility

Uvodna razmatranja

Temeljni element inkluzivnosti u najširem smislu jeste pristupačnost. Pristupačnost je važna za sve osobe, a posebno za osobe s invaliditetom i temeljno je pravo i potreba osoba s invaliditetom, što je prepoznato i kroz UN Konvenciju o pravima osoba s invaliditetom (2006), čija potpisnica je i država Bosna i Hercegovina. Član 9. Konvencije naglašava neizostavnost poduzimanja odgovarajućih mjera da bi se osobama s invaliditetom osigurao pristup, na ravnopravnoj osnovi s drugim osobama, izgrađenom okruženju, prevozu, informacijama i komunikacijama, uključujući informacijske i komunikacijske tehnologije i sisteme, kao i ostaloj opremi, prostorima i uslugama namijenjenim javnosti, kako u urbanim tako i u ruralnim područjima. Pristupačnost je širok pojam koji obuhvata mogućnost da sve osobe nesmetano koriste prostore, objekte, proizvode, programe, usluge i slično. Ukoliko se pristupačnost posmatra u odnosu na osobe s invaliditetom, onda pristupačnost podrazumijeva sve što osobama s invaliditetom omogućava samostalno življenje i sudjelovanje u svim aspektima života, na jednakoj osnovi kao i drugima (Počuč, 2008, prema: Barić i sar, n.d.).

Pristupačnost je, dakle, neophodna i u oblasti svakodnevnih aktivnosti, obrazovanja i zapošljavanja, a direktno je povezana sa preprekama, pa preveniranje odnosno otklanjanje prepreka već osigurava pristupačnost. Prepreke mogu biti: psiho-socijalne, arhitektonske, informacijsko-komunikacijske i institucionalne prepreke. Prepreke ometaju ili sprečavaju nesmetan pristup, kretanje, boravak, rad, učenje i slično. Iako svaka od navedenih skupina prepreka mogu biti i jesu barijere u postizanju samostalnosti i očekivanog postignuća u bilo kojem aspektu života i rada osoba s invaliditetom, u fokusu ovog rada jesu informacijsko-komunikacijske barijere.

Informacije namijenjene općoj javnosti trebaju biti pristupačne i osobama s invaliditetom na njima dostupnim formatima, koristeći pritom tehnologiju za različite oblike invaliditeta (Bjelan i Kafedžić, 2022). Oblici informacijsko-komunikacijske pristupačnosti razlikuju se ovisno o vrsti invaliditeta (Smjernica o provedbi člana 9. Konvencije ujedinenih naroda o pravima osoba s invaliditetom, 2016). Imajući u vidu suvremena kretanja uključujući digitalizaciju u obrazovanju, nužno je promišljati kako informacijsko – komunikacijsku tehnologiju staviti u funkciju podrške učenju i podučavanju osoba s intelektualnim teškoćama. Pogodnosti resursa kojima se osigurava pristupačnost obuhvataju knjige i druge obrazovne materijale kao što su računari, računarski programi i pristup internetu (Kafedžić, 2020). Prvi cilj koji se navodi u Talinskoj deklaraciji (Tallinn Declaration, 2017) se odnosi na „digitalno kao standard“ (engl. digital-by-default), a to predstavlja upravo uključivost i dostupnost – osigurati građanima i poslovnim subjektima mogućnost digitalne interakcije s javnom upravom odnosno ukazuje na kontinuiranu težnju da usluga mora biti vjerodostojna, jednostavnije i brže dostupna, svima pod jednakim uvjetima u univerzalnom dizajnu mrežnih stranica.

U Smjernicama za osiguranje digitalne pristupačnosti (2019) Carnet pod digitalnom pristupačnosti podrazumijeva pristupačnost mrežno dostupnih sadržaja i aplikacija, izvornih aplikacija za mobilne uređaje i stolne računare, elektronske knjige i sadržaje u sistemima za upravljanje učenjem i druge digitalne sadržaje, a ne odnosi se na prostorni ili bilo koji drugi navedeni oblik pristupačnosti. Car (2019: 64–67) navodi da digitalna pristupačnost označava mjeru u kojoj su neki računalni programi, mrežne stranice, uređaji – zasnovani na informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji – prihvatljivi i pogodni za osobe s invaliditetom ili na primjer za ljude starije životne dobi.

Pristupačnost, posebno informacijsko-komunikacijska pristupačnost, uključuje standard koji se sastoji iz seta pravila koji pomažu da informacije budu jednostavne i razumljive za čitanje, odnosno osigurava građu laganu za čitanje i razumijevanje. Standard uključuje osnovna pravila jednostavnosti, izbjegavanje simbola i metaforike, objašnjavanje teških i nepoznatih riječi, poštivanje hronološkoga slijeda radnje, pridavanje važnosti ilustracijama i grafičkome oblikovanju tekstova (pogledati više u: Informacije za sve Europski standardi za izradu lako razumljivih informacija, n.d., How To Make Information Accessible, n.d. i Kafedžić i sar, 2021.). Primarno je kreiran za osobe s intelektualnim teškoćama, ali može biti izuzetna pomoć za osobe koje imaju specifične teškoće u učenju ili ne poznaju dovoljno jezik lokalne zajednice.

Pristupačnost, također, može biti osigurana i upotrebom augmentativne komunikacije i asistivne tehnologije (AAC/AT). Asistivna tehnologija je prisutna u različitim oblicima i ima različite funkcije ali uvijek s ciljem unapređenja kvalitete u svim oblastima života. Pojam „asistivno“ se odnosi na tehnologiju koja se koristi kako bi se umanjile i/ili otklonile postojeće prepreke i omogućilo ispoljavanje potencijala svake osobe. Pojam „tehnologija“ se ne odnosi isključivo na sredstvo ili opremu, već na proizvodne organizacione sisteme ili „načine na koji se obavljaju stvari“ koji podrazumijevaju veći broj tehničkih principa i komponenti (Stanković, 2015). Pored asistivne tehnologije sve više se govori o mogućnostima primjene različitih digitalnih alata i aplikacija, koje za cilj imaju upravo podržati i pomoći osobe s intelektualnim teškoćama u obrazovnom procesu odnosno učiniti ga pristupačnim (Stančin, 2018; Čop i Topolovec, 2009; Hwang, Lai i Wang, 2015). Florian i Hegarty (2004) navode da je informacijsko – komunikacijsku tehnologiju moguće svrstati u četiri kategorije, a u odnosu na način i svrhu primjene u procesu podučavanja i učenja osoba s

invaliditetom: u svrhu komunikacije, kao alat ili pomagalo, kao tutor te kao sistem procjene i organizacije. Alati koji se koriste u svrhu komuniciranja podrazumijevaju pomoćne, prilagodljive i rehabilitacijske uređaje koje pojedincima omogućavaju samostalno izvršavanje rutinskih poslova (Stančin, 2018). Kada je riječ o osobama s intelektualnim teškoćama to su najčešće pomoćne tehnologije za učenje koje pomažu u učenju i ponašanju kao što su softveri za organizaciju, softveri za izradu mapa uma i dr. Parette (1997) navodi kako pomoćna tehnologija pozitivno utiče na intrapersonalne i interpersonalne odnose, čulne i kognitivne sposobnosti i mogućnosti, komunikacijske vještine, motoričke sposobnosti te brigu o sebi. IKT kao alat osobama s intelektualnim teškoćama nudi brojne mogućnosti kroz obrazovne softvere stavljajući ih u različite kontekste i svakodnevne životne situacije što doprinosi razvoju vještina potrebnih za samostalan život (Stančin, 2018). Tutorski programi, pak, omogućavaju svojevrzne instrukcije koje koristi računalo kao sredstvo za pomoć u identificiranju i ispunjavanju individualnih potreba učenika (Kirinić, Vidaček – Hainš i Kovačić, 2010, prema Stančin, 2018). Tako računar kreira istraživačko okruženje za učenje čime se pospješuje vježba i praksa u svrhu pojačanja znanja i vještina. Takvi pristupi podučavanju i učenju potpomognuti informaciono-komunikacijskom tehnologijom pružaju prilagodljivu platformu za učenje što omogućava osobama s intelektualnim teškoćama proživljavanje stvarnih životnih situacija kroz interakciju u simuliranim scenarijima. Primjena digitalnih alata za procjenu i organizaciju značajna je za kreiranje programa s individualnim zahtjevima odnosno za procjenu i planiranje obrazovanja temeljenog na individualnim potrebama i mogućnostima osobe.

Na sličan način digitalni alati mogu biti dijelom razumne prilagodbe na radnom mjestu. Osiguranje pristupačnosti ne isključuje primjenu razumne prilagodbe i obrnuto (Bjelan i Kafedžić, 2022). Razumna prilagodba znači

potrebne i odgovarajuće izmjene i prilagodbe koje ne nameću nerazmjerni ili neprimjeren teret, potrebne u konkretnom slučaju, kako bi se osiguralo da osobe s invaliditetom ravnopravno s drugim osobama uživaju i koriste sva ljudska prava i osnovne slobode (UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, 2006). Ona je pojedinačna mjera prilagođena potrebama konkretne osobe. Ovisno o invaliditetu, prilagodbe mogu biti različite.

U kontekstu rada i zapošljavanja, razumna prilagodba je svaka promjena u vezi s radnim mjestom ili radnim okruženjem koja je potrebna da bi se osobi s invaliditetom omogućilo da se prijavi za određeno radno mjesto, obavlja svoj posao i u njemu napreduje ili sudjeluje u osposobljavanju. Digitalni alati mogu doprinijeti prilagodbi radnih zadataka osobama s intelektualnim teškoćama, komunikaciji sa kolegama posredstvom digitalnih platformi, organizaciji vremena i zadataka primjenom digitalnih kalendara, podsjetnika i planera te općenito kreiranju inkluzivnog radnog okruženja koje podržava osobe s intelektualnim teškoćama omogućavajući im samodeterminaciju na radnom mjestu, ali i šire. Samodeterminacija se razumijeva kao kombinacija vještina, znanja i vjerovanja koja osobi omogućava cilju usmjereno i samoregulirano ponašanje (Field i sur., 1998). Ona se odnosi na autonomiju u obavljanju aktivnosti koje su interesantne za ličnost i od životne važnosti (Deci i Ryan, 2000. prema Kafedžić i sur., 2018) i značajna je u kontekstu razumijevanja podrške i intervencije prilagođene osobama s intelektualnim teškoćama. Osnovna svrha takve podrške jeste učiniti ih neovisnim o drugima i sposobnim za samomotiviranje, samoosnaživanje i ostvarivanje vlastitih planova (Kafedžić i sur., 2018). U tom smislu, pristupačnost prostoru, opremi i uslugama ključna je za ostvarivanje autonomije.

Primjena digitalnih alata u kontekstu pristupačnosti značajno doprinosi sudjelovanju osoba s invaliditetom u aktivnostima što rezultira učešćem, postignućem i mogućnošću daljnjeg napretka. Međutim, da bi alati bile

korisni i primjenjivi potrebno je da budu kreirani u skladu sa specifičnim potrebama osoba s intelektualnim teškoćama, a snimanje i analiza potreba dijelom kontinuirane podrške i intervencije. Ovaj rad se bazira upravo na pristupu koji u fokus stavlja propitivanje potreba i specifičnih zahtjeva osoba s invaliditetom u primjeni digitalnih alata što jeste temeljna pretpostavka za kreiranje pristupačnih digitalnih alata.

Metodologija istraživanja

Cilj istraživanja bio je ispitati potrebe mladih s intelektualnim invaliditetom iz perspektive roditelja i mentora kako bi se kreirale smjernice za osiguranje pristupačnosti aplikacija koje će biti u funkciji podrške u različitim životnim situacijama i kontekstima u području obrazovanja i radnog mjesta.

S obzirom na karakter i predmet istraživanja korištene su deskriptivno – analitička metoda, teorijska analiza i kvalitativni postupci prikupljanja podataka. Realizirane su dvije fokus grupe, a uzorak je determiniran istraživačkim ciljem. Fokus grupa sa roditeljima mladih osoba s Down sindromom omogućila je prikupljanje podataka o potrebama i izazovima sa kojima se suočavaju u primjeni različitih digitalnih alata. Fokus grupom sa mentorima mladih osoba s Down sindromom, koji su obavljali pripravnički staž u trgovini, dobiveni su podaci koji se odnose na iskustva u primjeni specifičnih digitalnih alata kako bi se identificirale njihove prednosti i nedostaci te inkorporirale u smjernice za kreiranje pristupačnijih digitalnih alata i aplikacija. Uzorak je obuhvatio ukupno devet ispitanika od čega šest roditelja i tri mentora.

Za potrebe istraživanja kreiran je scenarij za fokus grupu sa roditeljima i scenarij za fokus grupu sa mentorima. Instrumentarij je kreiran u odnosu na nalaze komparativnog istraživanja, primjere dobrih praksi i podataka

dobivenih kroz studijsku posjetu Fakultetu elektrotehnike i računarstva Sveučilišta u Zagrebu. Tom prilikom predstavljene su najznačajnije aplikacije koje je Fakultet razvio, a čija je primjena u funkciji podrške podučavanju i učenju osoba s intelektualnim teškoćama. Studijska posjeta je realizirana u okviru projekta Pristupačnost – temeljna pretpostavka učenja i podučavanja mladih s invaliditetom.

Rezultati istraživanja i diskusija rezultata

U nastavku su predstavljeni rezultati istraživanja dobiveni kroz fokus grupu sa roditeljima djece s Down sindromom i mentorima osoba s Down sindromom, koji su obavljali pripravnički staž u trgovini sa konfekcijom.

Roditelji

Roditelji djece s Down sindromom ističu da su tehnološki uređaji sveprisutni u različitim aktivnostima njihove djece. Koriste ih u različite svrhe kao što su pomoć i podrška u učenju, za zabavu, komunikaciju sa prijateljima, informiranje o aktuelnim dešavanjima. Najčešće korišteni uređaji su mobitel i računar dok tablet smatraju korisnim, ali ga izbjegavaju zbog veličine i nepraktičnosti. Roditelji su istakli da djeca veoma brzo savladavaju upotrebu aplikacija.

Navode da su djeca općenito više zainteresirana za učenje uz pomoć tehnologije nego za upotrebu „papirnatih materijala“. Koriste različite aplikacije u savladavanju gradiva i obavljanju školskih zadataka. Neke od aplikacija koriste za skeniranje, prebacivanje pisanog teksta u štampanu verziju, za prevođenje sadržaja sa stranih jezika, a navode se čak i napredniji programi poput Correla i onih programskog jezika. Pored navedenih, djeca koriste aplikacije za vježbanje, podsjetnik da piju vodu, kalendar za praćenje ciklusa, rođendana i drugih aktivnosti i obaveza,

skeniranje QR koda u prodavnici kako bi dobili informacije o proizvodu i sl. U svrhu komuniciranja najčešće koriste Viber, a za zabavu YouTube, Instagram i Tik - Tok.

Kada je općenito riječ o digitalnim alatima i njihovoj primjeni roditelji su istakli da su od posebnog značaja za djecu s intelektualnim teškoćama i da im čine značajnu podrška u svakodnevnicima. Stoga su iznijeli i određene preporuke kada su pitani o sadržaju, izgledu i funkciji aplikacije za koju smatraju da bi bila pristupačna osobama s intelektualnim teškoćama. Naime, najznačajnija preporuka odnosi se na mogućnost organizacije i upravljanja vremenom s obzirom da je to prepoznato kao jedna od specifičnih potreba u kontekstu podrške. Aplikacija bi trebala biti interaktivna i s integriranim chatom kako bi se osigurala vršnjačka i druga podrška i kroz njenu primjenu. Naglasili su da su podjednako važni dizajn i vizual te da bi aplikacija trebala biti praćena adekvatnim zvukom. Također su prepoznate i potencijalne opasnosti i neželjeni sadržaji, koji se mogu povući putem aplikacije, te je u tom smislu potrebno kreirati svojevrсна ograničenja. Kao nedostatak se ističe vrijeme koje djeca provedu koristeći tehnološke uređaje u različite svrhe, ali imajući u vidu brojne prednosti njihove primjene smatraju da je razvijanje informacijske i informatičke pismenosti od ključnog značaja za ravnopravnu socijalnu participaciju osoba s intelektualnim teškoćama.

„Slijedi vrijeme u kojem će sve učiti preko interneta i računara i treba ih pripremiti kako da ih funkcionalno koriste.“ Roditelj

No, tehnološki uređaji i digitalni alati ne mijenjaju ulogu i važnost vršnjačke podrške bilo u učenju ili drugim aktivnostima. Vršnjačka podrška smatra se primarnom bilo da je riječ o direktnom kontaktu ili virtualnom prostoru što je značajan pokazatelj uloge međuljudskog odnosa i interakcije.

Mentori

Rezultati istraživanja dobiveni kroz fokus grupu sa mentorima osoba s Down sindromom, koji su obavljali pripravnički staž u trgovini sa konfekcijom, pokazuju da je primjena digitalnih alata na radnom mjestu moguća i poželjna, ali i da aplikacije koje koriste osobe s intelektualnim teškoćama moraju biti prilagođene njihovim specifičnim potrebama. Na radnom mjestu pripravnici su koristili iPad i iPod kao i drugi uposlenici firme. Instalirane aplikacije, koje se koriste, sadrže slike, simbole i oznake na engleskom jeziku, te omogućavaju da se iz šifre artikla iščita veličina, boja, familija. Složenost aplikacije nije usporila i njihovu primjenu te je primijećeno da su je pripravnici brzo savladali. Za komunikaciju između mentora i pripravnika korišteno je više kanala kao što su chat integriran u aplikaciju, Viber i toki – voki. Mentori su prepoznali elemente u aplikacijama koje koriste na radnom mjestu, a koji su bili ometajući za pripravnike. To je bila primarno zvučna signalizacija koja se javlja kao znak upozorenja. Prepoznali su da je u aplikacijama za potrebe osoba s intelektualnim teškoćama potrebno ponuditi spektar boja koji će dominirati u skladu sa personaliziranim izborom. Primijetili su i da govorne upute za obavljanje nekog zadatka bolje prate nego vizuelne i u tom smislu potrebno ih je integrirati u aplikacije. Aplikacija bi trebala podržati organizaciju i upravljanje vremenom na način da se u podsjetniku tačno definira vrijeme aktivnosti koju ju potrebno obaviti a ne kroz iskazivanje vremenskog okvira (npr. uraditi nešto u 15:30 a ne uraditi nešto za 15'). Mentori su naveli da bi bilo korisno da se u aplikacije integrira sadržaj za opuštanje i umirivanje (muzika, puzzle, i sl.) što se pokazalo kao korisnom tehnikom u određenim situacijama u kojima su pripravnici bili uznemireni.

Zaključna razmatranja

Temeljni element inkluzivnosti jeste pristupačnost. Pristupačnost je važna za sve osobe, a posebno za osobe s invaliditetom i temeljno je pravo i potreba osoba s invaliditetom. Informacijsko-komunikacijska pristupačnost može biti osigurana, između ostalog i upotrebom augmentativne komunikacije i asistivne tehnologije (AAC/AT), a digitalni alati mogu biti dijelom razumne prilagodbe na radnom mjestu. Razumna prilagodba je pojedinačna mjera prilagođena potrebama konkretne osobe ovisno o invaliditetu, te zadacima koje osoba treba realizirati.

Rezultati kvalitativnog istraživanja pokazali su da osobe s intelektualnim teškoćama uspješno savladavaju primjenu digitalnih alata u različite svrhe kao što su učenje, zabava, komunikacija, ali i obavljanje zadataka na radnom mjestu. Komparacijom odgovora roditelja i mentora moguće je prepoznati zajedničke karakteristike i preporuke koje se odnose na kreiranje digitalnih alata/aplikacija koje će doprinijeti pristupačnosti osobama s intelektualnim teškoćama:

- Aplikacija treba biti prilagođena upotrebi na mobilnim uređajima s obzirom da su oni najčešće korišteni.
- Aplikacija treba osigurati podršku organizaciji i upravljanju vremenom.
- Aplikacija treba biti interaktivna i s integriranim chatom kako bi se osigurala podrška vršnjaka/poslodavca.
- U aplikaciji ponuditi spektar boja koji će dominirati u skladu sa personaliziranim izborom s obzirom da su dizajn i vizual prepoznati kao važni.
- Aplikacije trebaju imati integrirane sadržaje za opuštanje i umirivanje (muzika i sl.).
- Aplikacije trebaju sadržavati govorne upute koje podržavaju vizualne.

- Aplikacije trebaju biti opremljene sistemima zaštite od neprimjerenog sadržaja i sigurnije od zloupotrebe.
- Aplikacije trebaju sadržavati video podsjetnike o koracima/izvođenju određenog zadatka.

Imajući na umu narastajuće zahtjeve i raznolike kompetencije koje su potrebne za život i rad u učećem društvu, važno je anticipirati i blagovremeno osigurati podršku osobama s invaliditetom kako bi samostalno i uspješno sudjelovali u svim aspektima društva. U tom procesu neizostavno je osigurati pristupačnost u odnosu na različite skupine barijera, a posebno u odnosu na informacijsko-komunikacijske barijere. Pristupačnost kao opća pretpostavka i razumna prilagodba kao specifična intervencija ključne su u kreiranju inkluzivnog društva za sve. Kako bi pristupačnost i razumna prilagodba odgovarale konkretnoj osobi, važno je temeljito i kontinuirano propitivati potrebe, specifične zahtjeve i generirati smjernice kako bi se permanentno unapređivali i gradili sistemi podrške osobama s invaliditetom.

Literatura

1. Barić, A., Dolanc, I., Haničar, E., Pavlović, N., Španić, D. i Udiljak-Bugarinovski, Z. (n.d.). Prostorna pristupačnost. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu
2. Bjelan, S. i Kafedžić, L. (2022). Asistivna tehnologija u inkluzivnom obrazovanju. Sarajevo: Ministarstvo za odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo. Dostupno na: <https://www.unicef.org/bih/media/9056/file/Asistivna%20tehnologija%20u%20inkluzivnom%20obrazovanju.pdf>
3. Car, Ž. (2019). Pristupačnost digitalnim sadržajima: Digitalna rampa. SmartInfoTrend 210/2019/Q1: 64–67.
4. Čop, M. i Topolovec, V. (2009). Upotreba informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT) u obrazovanju djece s posebnim potrebama. Informatologia. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/42352>
5. Field, S., Martin, J., Miller, R., Ward, M. & Wehmezer, M. (1998). A Practical Guide to Teaching Self-determination, Austin, TX: PRO-ED
6. Florian, L. i Hegarty, J. (2004). ICT and special educational needs: A tool for inclusion, Bergshire: Open University Press

7. Horvat Klemen, T. (2022). Digitalna pristupačnost: doprinos inkluzivnom društvu. U: Vjesnik bibliotekara Hrvatske, 2(2022), 247-264
8. Hwang, G.J., Lai, C.L. and Wang, S.Y. (2015). Seamless flipped learning: a mobile technology-enhanced flipped classroom with effective learning strategies, J. Comput. Educ., vol. 2. Dostupno na: <https://link.springer.com/article/10.1007/s40692-015-0043-0>
9. Informacije za sve Europski standardi za izradu lako razumljivih informacija (n.d.). Dostupno na: https://www.inclusion-europe.eu/wp-content/uploads/2017/06/HR_Information_for_all.pdf
10. Kafedžić, L., Kujović, S. i Nuković, E. (2021). Vodič za primjenu europskih standarda Easy to read u obrazovanju učenika s invaliditetom. Sarajevo: Udruženje Život sa Down sindromom Federacije Bosne i Hercegovine
11. Kafedžić, L. (2020). Da niko ne izostane. Sarajevo: Kafedžić Lejla
12. Kafedžić, L., Bjelan-Guska, S., Šušnjara, S., Osmić, L. i Zukić, M. (2018). Pedagoško – didaktički aspekti obrazovanja studenata s invaliditetom. Sarajevo: Dobra knjiga
13. Mavrou, K., Meletiou-Mavrotheris, M., Karki A., Sallinen, & Hoogerwerf, E.J., M. (2017). Opportunities and challenges related to ICT and ICT-AT use by people with disabilities: an explorative study into factors that impact on the digital divide. Technology and Disability, 29, 63-75.
14. Parette, H. (1997). Assistive technology devices and services, In „Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities“, no. 32, pp. 267-280
15. Smjernice za osiguravanje digitalne pristupačnosti. (2019). Zagreb: Carnet. Dostupno na: <https://rdd.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti//Smjernice-digitalne-pristupac%CC%8Cnosti-ver.-1.1.pdf>
16. Smjernica o provedbi članka 9. Konvencije ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom za prijavitelje i korisnike operativnog programa učinkoviti ljudski potencijali 2014.-2020. Verzija 1.0. (2016). Zagreb: Ministarstvo rada i mirovinskoga sustava
17. Stančin, K. (2018). Upotreba informacijsko – komunikacijske tehnologije u odgoju i obrazovanju učenika s intelektualnim teškoćama. Dostupno na: https://www.inf.uniri.hr/images/studiji/poslijediplomski/kvalifikacijski/Stancin_Kvalifikacijski_rad.pdf
18. Tallinn Declaration (2017). Tallinn Declaration on eGovernment. Dostupno na: <https://rdd.gov.hr/UserDocsImages/SDURDD-dokumenti/eGovernment%20Ministerial%20Declaration%20signed%20in%20Tallinn%20on%206th%20of%20October%202017.pdf>
19. UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (2006). Dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/pdf/konvencija_bos.pdf



**KRITIČKA TEORIJA KAO OKVIR ZA RAZUMIJEVANJE
ORGANIZACIJSKE KULTURE: *Kako inkluzivna
organizacijska kultura potiče inovativnost?***

Antonio Topalović, doktorski kandidat⁴¹
Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju

Pregledni članak

⁴¹ antonio_topalovic@hotmail.com

Sažetak

Organizacijska kultura u suvremenim tvrtkama doživljava značajne promjene, udaljavajući se od tradicionalnog koncepta radnog okruženja kao prostora isključive fokusiranosti na stvaranje dobiti i kapitala. Umjesto toga, novi pristupi teže stvaranju okruženja koje potiče mnogo više od samog poslovnog uspjeha naglašavajući potrebu za pozitivnim društvenim i ekološkim utjecajem. Globalne demografske promjene te dinamika tržišta rada više nego ikada potiču organizacije da budu raznolike i inkluzivne (različite generacijske skupine, podrijetlo i migracijski status, jezik, spol, razina obrazovanja...), a inovativnost se često manifestira kao produkt takvih organizacija. Inovativne radne organizacije su dinamična okruženja koja potiču slobodu izražavanja ideja, potiču raznolikost i aktivno promiču kreativnost među zaposlenicima. Takve organizacije kontinuirano traže nove pristupe, potiču istraživanje i stvaraju prostor za suradnju kako bi ostvarile održivi napredak i prilagodile se promjenama na tržištu. Naime, transformacija tradicionalne organizacijske kulture se javlja kao imanentna potreba, a svoje uporište pronalazi u kritičkoj teoriji koja pruža snažan okvir za analizu i razumijevanje društvenih odnosa i moći unutar organizacija. Kroz prizmu kritičke teorije, organizacije postaju svjesnije dubljih struktura koje oblikuju njihovu kulturu, potičući ih da preispitaju ustaljene norme te promoviraju raznolikost, inkluzivnost i inovativnost kao vrijednosti na kojima se temelji organizacijska kultura.

Ključne riječi: *kritička teorija, organizacijska kultura, inovacija, inovativno radno okruženje, raznolikost i uključivanje, inkluzija*

Abstract

Organizational culture in contemporary companies is undergoing significant changes, moving away from the traditional concept of a work environment solely focused on profit and capital creation. Instead, new approaches aim to create environments that foster much more than just business success, emphasizing the need for positive social and environmental impact. Global demographic shifts and labor market dynamics more than ever encourage organizations to be diverse and inclusive (across different generational groups, backgrounds and migration status, language, gender, education level, etc.), with innovation often emerging as a product of such organizations. Innovative workplaces are dynamic environments that encourage freedom of expression of ideas, promote diversity, and actively foster creativity among employees. These organizations continuously seek new approaches, encourage exploration, and create spaces for collaboration to achieve sustainable progress and adapt to market changes. Indeed, the transformation of traditional organizational culture emerges as an inherent necessity, finding its foundation in critical theory, which provides a robust framework for analyzing and understanding social relations and power dynamics within organizations. Through the lens of critical theory, organizations become more aware of the deeper structures shaping their culture, prompting them to reassess established norms and promote diversity, inclusivity, and innovation as the core values underlying the company's organizational culture.

Keywords: critical theory, organizational culture, innovation, innovative work environment, diversity and inclusion, inclusivity

Uvod

Svaka tvrtka predstavlja specifičan i jedinstven „organizam“ koji egzistira u kontekstu vremena i prostora te na poslovnom planu manje ili više ispunjava svoje ciljeve i postiže rezultate. U suvremenom kontekstu poslovanja, dinamičnost tržišta, tehnološki napredak i promjene u društvenim vrijednostima postavljaju nove izazove pred organizacijsku kulturu. Kako se poslovno okruženje mijenja, organizacije moraju biti spremne prilagoditi se novim trendovima i zahtjevima kako bi zadržale konkurentsku prednost i osigurale dugoročni uspjeh. Kontinuirano propitivanje i analiziranje ustaljenih postulata u poslovnom svijetu je potaknuto razvojem kritičke misli, odnosno kritičke teorije koja pruža dublje razumijevanje društvenih struktura i procesa te ih analizira kroz prizmu moći, dominacije i socijalne pravde. U kontekstu organizacijske kulture, kritička teorija može pomoći u identificiranju i rješavanju nejednakosti, nepravde i diskriminacije unutar tvrtke. Fokusrajući se na temeljna pitanja moći i dominacije, organizacije mogu promicati inkluzivniju kulturu koja cijeni različitost, potiče participaciju i osigurava pravedne radne uvjete za sve zaposlenike. Raznolikost i inkluzija na radnom mjestu postaju sve važnija pitanja u suvremenom svijetu. Kroz promicanje inkluzivne kulture, organizacije stvaraju okruženje u kojem se svaki zaposlenik osjeća prihvaćeno, poštovano i poticano da doprinese svojim idejama i perspektivama. To potiče kreativnost, suradnju i otvorenost prema novim pristupima i rješenjima. Uz to, inovativnost postaje ključni faktor za opstanak i uspjeh organizacija u dinamičnom okruženju koje se brzo mijenja. Kroz njegovanje kulture inovativnosti, organizacije potiču eksperimentiranje, učenje na greškama i kontinuirano poboljšavanje procesa i proizvoda. Naime, integracija kritičke teorije, inkluzije na radnom mjestu i inovativnosti može pomoći organizacijama da uspješno odgovore na izazove suvremenog poslovanja. Kroz promicanje pravednih, inkluzivnih

i inovativnih kultura, organizacije mogu stvoriti okruženje koje potiče angažman zaposlenika, razvoj novih ideja i omogućava dugoročni uspjeh na tržištu.

Cilj ovog istraživanja je istražiti kako kritička teorija može potaknuti inkluzivnost u organizacijskoj kulturi te dovesti do inovativnosti kao ključnog faktora za uspješno suočavanje s izazovima suvremenog poslovanja. Kroz analizu ovih procesa, rad će pružiti dublje razumijevanje njihove međusobne povezanosti i uloge u postizanju dugoročnog uspjeha na tržištu. Ostvarivanje cilja postiže se kroz kvalitativnu analizu relevantne literature, kritički osvrt te sintezu dosadašnjih spoznaja. Pregledom relevantne literature identificiraju se ključni radovi, teorijski okviri i empirijska istraživanja koja su relevantna za temu inkluzije i inovativnosti u radnim organizacijama. Kritički osvrt omogućuje procjenu valjanosti i relevantnosti pronađenih informacija, ističući njihove prednosti, nedostatke i moguće pristranosti. Sinteza dosadašnjih spoznaja integrira prikupljene informacije kako bi se oblikovao sveobuhvatan pregled trenutnog stanja.

Kritička teorija i organizacijska kultura

Razvoj kritičke teorije proizlazi iz intelektualnog nasljeđa Frankfurtske škole iz 1920. godine te se smatra jednim od revolucionarnih pristupa u proučavanju društva, kulture i politike, odnosno moći i odnosa između tih faktora (Hoy, 1996). Iako je osnovana od strane nekoliko utjecajnih filozofa i teoretičara, njenim glavnim osnivačem se smatra ideolog Max Horkheimer koji je definirao kritičku teoriju u svom djelu *Traditional and Critical Theory* 1937. godine (Abromeit, 2011). U svom radu, Horkheimer je postavio temelje za kritičku teoriju, naglašavajući važnost dva ključna aspekta: sagledavanje društva u širem povijesnom kontekstu te pružanje

sveobuhvatne kritike koja uključuje perspektive iz različitih društvenih znanosti. Dodatno, Horkheimer je naglasio da istinska kritička teorija mora biti istovremeno objašnjavajuća, praktična i normativna (Abromeit, 2011). To znači da teorija treba biti sposobna adekvatno objasniti društvene probleme, ponuditi praktična rješenja za njihovo rješavanje te se pridržavati kritičkih normi koje su razvijene unutar određenog polja istraživanja. Ova formulacija Horkheimera kritizira "tradicionalne" teoretičare koji stvaraju djela koja ne dovode u pitanje moć, dominaciju i status quo. Horkheimer je kritizirao teoretičare poput Émila Durkheima, Talcotta Parsonsa i Johna Rawlsa zbog nedostatka kritičkog pristupa prema društvenim problemima i strukturalnoj dominaciji. Njihovi pristupi sociologiji i političkoj teoriji često su se fokusirali na stabilnost društva i pravednu raspodjelu resursa, ali nisu dublje suočavali s pitanjima moći i nejednakosti. Horkheimer je naglašavao potrebu za kritičkim pristupom koji bi istraživao društvene probleme s dubljim razumijevanjem konteksta i suočavao se s pitanjima moći i dominacije.

Jedan od ključnih koncepta kritičke teorije jest analiza moći. Kroz ovu analizu, kritičari teorije istražuju načine na koje se moć manifestira unutar društva, kako se koristi i raspoređuje, te kako oblikuje društvene odnose (Hoy, 1996). Moć se ne promatra samo kao formalni autoritet ili kontrola, već i kao skriveni obrazac dominacije i kontrole koji prožima društvo na različitim razinama. Ova analiza moći omogućava razumijevanje strukturalnih nejednakosti i mehanizama reprodukcije društvenih hijerarhija, a može se primijeniti u različitim aspektima života i svijeta (Payrow, 2003). Drugi važan koncept je analiza ideologije. Kritička teorija proučava ideološke konstrukcije koje oblikuju naše shvaćanje svijeta i društva. Ideologija nije samo skup pojedinačnih uvjerenja već i kompleksan sustav vrijednosti, normi i uvjerenja koji služe održavanju postojećih društvenih odnosa moći (Ng, 2015). Kroz analizu ideologije, kritička teorija razotkriva načine na koje

dominantne ideje služe interesima privilegiranih grupa te potiče osvještavanje i otpor prema ideološkim konstrukcijama koje podržavaju društvenu nepravdu. Treći ključni koncept kritičke teorije je analiza društvenih struktura. Naime, kritičari teorije proučavaju organizaciju društva kroz prizmu ekonomskih, političkih i kulturnih struktura, ali i njihovog suodnosa. Ova analiza omogućava razumijevanje dubljih uzroka društvenih nejednakosti te identifikaciju načina na koje društvene strukture podržavaju i održavaju postojeće društvene hijerarhije. Kritička teorija obuhvaća interdisciplinarni pristup koji nadilazi granice klasičnih disciplina kao što su sociologija, filozofija, politička znanost i kulturologija te nastoji proučiti složenost društvenih fenomena s ciljem razumijevanja dubljih uzroka društvenih nejednakosti i nepravdi, ali i promicanja društvene transformacije kroz kritičko osvještavanje i djelovanje. Društvo je složena cjelina i živi organizam te kao takvo ne može biti razumljivo kroz prizmu jedne osobe ili određene discipline.

Iako je kritička teorija dosta rano pronašla svoje mjesto u većini društvenih i humanističkih znanosti, njen utjecaj na menadžment, odnosno upravljanje i organizaciju dugo vremena je bio osporavan. Utjecaj moći, na kojem se temelje različiti sustavi organizacijskog i korporativnog upravljanja, jest proturječan samoj kritičkoj teoriji koja naglašava jednakost i jednake prilike. Istraživanje različitih organizacija kroz prizmu kritičke teorije promijenilo je način na koji mnoge tvrtke gledaju na svoju korporativnu kulturu, svoje zaposlenike i način na koji razmišljaju o svojim vrijednostima te sustavima upravljanja i odlučivanja (Banerjee, 2022). Kritički pristup možemo koristiti za analizu zašto ili kako se određene organizacijske strukture reproduciraju te kako te strukture postavljaju prepreke željenom razvoju. U poslovnom okruženju, kritički teoretičari proučavali su kako tvrtke koriste strategije i pristupe za povećanje svoje moći – poput monopolizacije tržišta i upotrebe

uvjerljivog oglašavanja – kao i kako se te prakse mogu promijeniti kako bi se promicala veća pravednost i produktivnost među zaposlenicima i na tržištu općenito (Klikauer, 2015). Na praktičnoj razini, uzimajući u obzir kontekst u kojem su se pojedine organizacije i tvrtke razvijale (npr. tvrtke koje su svojim proizvodima i uslugama sudjelovali u različitim negativnim događajima kao što su ratovi, segregacija i sl.) stavljaju naglasak na veću društvenu odgovornost, transparentnost i etičko postupanje. To je utjecalo na kreiranje nove korporativne kulture usmjerene na odgovornost, dajući zaposlenicima više sudjelovanja u donošenju odluka i stavljajući veći naglasak na produktivnost te stvaranje pozitivnog radnog okruženja (Klikauer, 2015; Maddock, 1999).

Inicijative za promociju raznolikosti i inkluzije postale su uobičajene u mnogim organizacijama diljem svijeta. Naime, tvrtke sve više traže kandidate iz različitih okruženja i s različitim usmjerenjima kako bi promicale raznolikost unutar svojih zajednica. Kritička teorija može potaknuti razvoj inkluzivnosti u tvrtkama pružajući dublje razumijevanje strukturalnih nejednakosti i odnosa unutar organizacija. Analizom moći i privilegija, omogućava se prepoznavanje i suočavanje s implicitnim predrasudama te se stvara prostor za razvoj jednakosti. Osnaživanjem marginaliziranih grupa kroz podršku i mentorstvo, otvara se put prema inkluzivnijem radnom okruženju te se naglašava potreba za prepoznavanjem i uklanjanjem strukturalnih prepreka koje otežavaju participaciju svih zaposlenika. Kritička teorija potiče tvrtke na promišljanje o svojim politikama zapošljavanja, promociji i nagrađivanju kako bi osigurale transparentnost i pravednost u procesima odlučivanja te potiče otvorenu komunikaciju i dijalog među zaposlenicima različitih pozadina kako bi se stvorilo okruženje koje cijeni raznolikost.

Osim toga, tvrtke su postale otvorenije za suradnju s vanjskim dionicima, uključujući lokalne zajednice, obrazovne ustanove i nevladine organizacije, kako bi razvijale holističke korporativne strategije (Vrdoljak i Hazdovac, 2014). Kroz ove suradnje, tvrtke su sposobne kreativno odgovoriti na potrebe svojih kupaca i zajednica te izgraditi produktivne i održive odnose s njima. Takav pristup nazivamo društveno odgovorno poslovanje. Društveno odgovorno poslovanje je nastalo kao odgovor na pritisak javnosti prema velikim tvrtkama zbog njihovog negativnog djelovanja na okoliš i lošeg i/ili nehumanog odnosa prema zaposlenicima (Crowther, 2018). Ovaj novi način poslovanja, koji je naglašavao potrebe društva i prirode, pokazao se uspješnim te je postao sve popularniji među tvrtkama. Različiti faktori poput globalizacije, tehnološkog napretka i svjesnijeg građanstva doprinijeli su rastućem interesu za društveno odgovorno poslovanje, posebno u Europskoj Uniji. Unatoč naporima EU i drugih međunarodnih organizacija, mnogi poduzetnici nisu u potpunosti shvatili bit društveno odgovornog poslovanja, osobito u manje razvijenim zemljama. Ipak, važno je napomenuti da se tijekom proteklih nekoliko desetljeća pojam društvene odgovornosti razvio iz pravnog termina u svakodnevni izraz te postao važan dio poslovnog svijeta, značajna podrška razvoju društva, očuvanju prirode i promociji raznolikosti i inkluzije.

Unatoč važnosti kritičke teorije u razumijevanju poslovnog svijeta, važno je prepoznati da ona predstavlja samo jedan aspekt šire slike. Primjena kritičke teorije može oblikovati viziju, strategiju i praksu poslovanja, ali je bitno uzeti u obzir i druge teorijske perspektive kako bi se dobila cjelovita slika. Poslovne prakse su uvjetovane lokalnim, regionalnim i globalnim faktorima okoline koji se ne mogu potpuno objasniti kroz prizmu kritičke teorije. Stoga, za potpuno razumijevanje poslovnog okruženja i inkluzivne korporativne kulture, potrebno je integrirati različite teorijske perspektive koje zajedno

doprinosu dubljem uvidu. Naime, kritička teorija pruža dublji uvid u složenost društvenih fenomena, naglašavajući važnost kritičkog osvještavanja i akcije u borbi protiv društvenih nejednakosti i nepravdi. Kroz analizu moći, ideologije, društvenih struktura i kulturalnih dinamika, kritička teorija potiče promjenu društva prema pravednom i egalitarnom društvu, odnosno okruženja jednakih šansi za sve.

Raznolikost i inkluzija u organizacijama

Tvrtke, odnosno radne organizacije u svakom društvu imaju značajan utjecaj na živote ljudi, samim time i na njegovanje kulture prihvaćanja raznolikosti i razvoja inkluzivnosti kao temelja društvene odgovornosti i vrijednosti. Organizacije koje imaju prioritete stvaranja i održavanja raznolikih i inkluzivnih radnih okruženja doživljavaju značajna poboljšanja u zadržavanju talenata, kvaliteti, inovativnosti, produktivnosti, zadovoljstvu poslom i usluzi kupcima (Jamison & Miller, 2005). Iako se ideja raznolikosti i inkluzije na radnom mjestu pojavila šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, preostao je značajan prostor za unaprjeđenje politika i praksi koje će omogućiti svakom zaposleniku da sudjeluje na jednak, pravičan i inkluzivan način u životu tvrtke i ostvarenju kolektivnih i osobnih ciljeva.

Definiranje raznolikosti na radnom mjestu ovisi o promjenama u društvu te različitim kulturnim, političkim i svjetonazorskim uvjerenjima vremena i prostora. Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, naglasak raznolikosti bio je usmjeren na afirmativne akcije i jednakost prilika na radnom mjestu. Fokus je bio na umanjenju razlika u boji kože, spolu i rodu (Bendl, 2015). Kako se društvo mijenjalo tijekom vremena, a svijet postajao sve globalniji, raznolikost je definirana u širim pojmovima kako bi

uključila principe jednakih prilika koji obuhvaćaju specifičnosti poput dobi, etničke pripadnosti, kulturnog i jezičnog podrijetla, seksualne orijentacije te intelektualnih i/ili fizičkih sposobnosti. Razumijevanje raznolikosti u radnom okruženju polazi od pretpostavke o univerzalnim diverzitetima da se ljudi razlikuju po svojim sposobnostima, vještinama, motivaciji te ciljevima, vrijednostima i očekivanjima (Bahtijarević-Šiber, 1999). Osim toga, raznolikost se odnosi i na druge načine na koje ljudi mogu biti različiti, poput životnih iskustava, socioekonomskog statusa, obrazovne pozadine, osobnosti, bračnog statusa, vjerskih uvjerenja i obiteljskih odgovornosti. U užem smislu, raznolikost u organizacijama možemo opisati kao skup razlika i sličnosti koje pojedinci donose na radno mjesto i u svijet oko sebe na temelju karakteristika s kojima su rođeni, iskustava koja su prošli ili izbora koje su napravili. Istovremeno, s rastućom raznolikošću u radnim organizacijama, tvrtke su sve više postale svjesne važnosti stvaranja inkluzivnih radnih okruženja (Nishii & Rich, 2014). Postojanje raznolikosti na radnom mjestu ne znači nužno i postojanje prihvaćanja iste, odnosno postojanja inkluzije. Kako je opisao Winters (2014:206), "najistaknutija razlika između raznolikosti i inkluzije je ta što se raznolikost može zakonski i formalno regulirati, dok inkluzija proizlazi iz dobrovoljnih aktivnosti i akcija." Za razliku od raznolikosti koja podrazumijeva samo postojanje različitosti, inkluzija se odnosi na stvaranje okruženja u kojem se različiti pojedinci osjećaju dobrodošlo, cijenjeno i uključeno te imaju jednake mogućnosti za sudjelovanje i napredovanje. Za razliku od raznolikosti, koja se može regulirati putem zakona ili propisa, inkluzija zahtijeva dublje promjene u kulturi i praksi tvrtke. Ona proizlazi iz svjesne predanosti vodstva i svih članova organizacije da aktivno podržavaju takvo okruženje. Ovo uključuje promicanje otvorenog dijaloga, prilagodbu politika i procesa kako bi se osiguralo da se svi osjećaju uključeno i podržano te podrazumijeva kontinuirano praćenje i evaluaciju napretka u postizanju inkluzivnosti. Stoga,

dok raznolikost može biti vidljiva i lako mjerljiva, inkluzija zahtijeva dublje promjene i kontinuirani angažman kako bi se postigla prava ravnopravnost i osjećaj pripadnosti za sve članove organizacije. U inkluzivnim okruženjima, pojedinci svih pozadina - ne samo članovi moćnih identitetskih grupa - pravedno se tretiraju i cijene se zbog onoga što jesu i uključeni su u temeljno donošenje odluka (Nishii & Rich, 2014). Pitanje inkluzivne radne organizacije, iako se postiže različitim aktivnostima i akcijama vodstva radne organizacije i njenih zaposlenika, njena potpuna inkluzivna kultura se postiže tek osobnim osjećajem pripadanja svakog zaposlenika. Inkluzivno radno okruženje proizlazi iz osobne i kolektivne percepcije zaposlenika da organizacija promiče očekivanja i norme koje potiču autentično ponašanje u skladu s različitim aspektima njihovog identiteta i samorazumijevanja (Nishii, 2013). To znači da se zaposlenici osjećaju slobodno izražavati različite aspekte svog identiteta i da se ti aspekti cijene i uvažavaju unutar radnog okruženja. Također, inkluzivno okruženje osigurava da se zaposlenici osjećaju uključenima u proces donošenja odluka i podržanima u iznošenju mišljenja koja mogu odstupati od ustaljenih normi ili statusa quo. Ova duboka povezanost između osobnog osjećaja pripadnosti i kolektivnog uvažavanja različitosti ključna je za stvaranje inkluzivnog radnog okruženja koje potiče raznolikost i omogućava svim zaposlenicima da doprinesu svojim idejama i perspektivama na jednak način.

Naime, raznolikost na radnom mjestu pokazala se ne samo kao održivo i etičko rješenje na društvenoj razini, već i kao izvor određenih pozitivnih rezultata u poslovnom okruženju (Seliverstova & Pierog 2021). Uzimajući u obzir ovu činjenicu, tvrtke nastoje negovati raznolikost i inkluziju kao temeljnu vrijednost svog poslovanja te realiziraju aktivnosti koje su često opsežnije od zakonskog minimuma. Tvrtke koje njeguju raznolikost i inkluziju pokazuju povećanu učinkovitost svojih zaposlenika, veću stopu

inovativnih rješenja i brže snalaženje u izmijenjenim i/ili novim okolnostima (Rennstam 2019). S obzirom na globalnu ekonomsku dinamiku, postojeći trendovi zahtijevaju sve kompleksniji i internacionalniji pristup upravljanju ljudima u tvrtkama te se tržište rada premješta iz konteksta jednog grada ili države, na širi kontekst koji uključuje zaposlenike iz različitih dijelova svijeta, različitih kulturnih, vrijednosnih i obrazovnih pozadina, različite poslovne i radne etike (Mohammadian, 2019). Raznoliki timovi pružaju značajnu podršku u razumijevanju i suradnji na međunarodnoj i interkulturalnoj razini, što dodatno osnažuje konkurentnost međunarodnih tvrtki (Rennstam, 2019). Suvremeni pristup upravljanju ljudskim resursima treba biti inovativan, efikasan i usmjeren na postizanje ciljeva organizacije, omogućavajući joj uspješno prilagođavanje izazovima globalnog tržišta, odnosno njenoj općoj održivosti (Seliverstova & Pierog 2021). Page (2014) naglašava da je povećana složenost suvremenog društva jedan od razloga za sve veće zanimanje za pitanja raznolikosti. U svijetu koji postaje sve složeniji, gdje dionici međusobno sve više ovise, potreba za raznolikošću i inkluzijom postaje sve izraženija. Runsten i Werr (2016) opisuju da, zbog složenih izazova s kojima se suočavamo u današnjem društvu, postajemo sve više ovisni o integraciji raznolikih i identiteta znanja kako bismo pronašli rješenja. Ovaj multidisciplinarni pristup omogućuje bolje razumijevanje i rješavanje problema koji zahtijevaju široku lepezu ekspertize i perspektiva. U konačnici, raznolikost postaje ključni element za uspjeh u suočavanju s izazovima suvremenog poslovanja i društva.

Inkluzivnost kao pokretač inovativnosti

Inkluzija na radnom mjestu nije samo pitanje moralne i etičke odgovornosti, već i značajan pokretač radnog angažmana i rezultata, kao i inovativnosti u samom poslovnom okruženju. Prema Campbellu (2023) istraživanja su

pokazala da su koristi od raznolikosti i inkluzije na radnom mjestu neosporne i mogu se identificirati unutar radnog okruženja, a manifestiraju se na različite načine, od pozitivnog učinka za radni učinak zaposlenika do stabilnije i održivije strategije za budućnost poslovanja. Raznoliko radno okruženje znači radnu sredinu koja je kreativnija i inovativnija zbog raznolikosti perspektiva, iskustava i poslovnih pristupa pojedinaca. Prije svega je nužno razumjeti koncepte kreativnosti i inovativnosti. Iako se često izjednačavaju kao sinonimi, bitno je naglasiti da je kreativnost mentalni i društveni proces - potaknut svjesnim ili nesvjesnim uvidom - generiranjem ideja, koncepata i povezivanja, dok je inovacija uspješno iskorištavanje novih ideja, odnosno to je profitabilan rezultat kreativnog procesa koji uključuje generiranje i primjenu proizvoda, usluga, postupaka i procesa koji su poželjni i izvedivi u određenom kontekstu (Serrat, 2017). Kreativnost i inovativnost su važne u poslovanju jer svaka doprinosi dinamičnoj evoluciji koja sprječava tvrtke da stagniraju i omogućuje im da ostanu konkurentne na tržištu koje se neprestano mijenja. Iako nisu isto, kreativnost može dovesti do inovacija, pa je razumijevanje svake kao dvije strane iste medalje ključno za poslovanje. Kreativnost prethodi inovaciji. Kreativnost je novi korak u tome da prvi prepoznate da nešto može biti moguće, dok će inovativnost dovesti do realizacije ideje. Kao koncept, inovacija je definirana kao razvoj novih i korisnih ideja ili praksi za korist pojedinaca, timova, organizacija ili šireg društvenog konteksta (Bledow i sur., 2009). Međutim, važno je razjasniti da inovacija nije samo pitanje dolaska do nove ideje, već također zahtijeva vrijedan proizvod koji je verificiran od poslovne zajednice. U ovom slučaju, "proizvod" nije ograničen na materijalni objekt, već može biti manifestiran kao proces koji povećava proizvodnju i smanjuje troškove ili vrijeme na način koji još nije testiran u tom specifičnom kontekstu (Cropley i sur., 2011). S obzirom na globalizaciju poslovanja, koja je povećala međunarodnu mobilnost zaposlenika i tendenciju širenja inovativnih

aktivnosti izvan jedne tvrtke, postalo je sve važnije razumjeti odnos između procesa kreativnosti i inovacije. Inovacija se cijeni ne samo zbog individualne i organizacijske uspješnosti, već i zbog ekonomske uspješnosti i društvenog razvoja na globalnoj razini (Westwood & Low, 2003). Kroz stvaranje okruženja koje potiče sudjelovanje svih zaposlenika, bez obzira na različitosti, tvrtke mogu unaprijediti procese kreativnosti i potaknuti inovativne ideje. Kada se zaposlenici osjećaju uključanima i cijenjenima, imaju veću motivaciju da doprinesu svojim idejama i eksperimentiraju s novim pristupima, bez straha da će njihova ideja biti omalovažena ili odbijena bez jasnog razloga. Ovo otvara vrata različitim perspektivama i iskustvima, što može rezultirati novim načinima razmišljanja i rješavanja problema na do sada neprimijenjene načine. Inkluzija također promiče timski rad i suradnju među zaposlenicima, što može potaknuti razmjenu ideja i poticanje inovacija na svim razinama organizacije. U meta-analizi, Horwitz i Horwitz (2007) navode da će inkluzivniji timovi češće doći do inovativnih rješenja za probleme s kojima se suočavaju u svom radu te ovaj nalaz podržava Talke i sur. (2010) koji navodi dokaze da raznolikost u vodstvu tvrtke povećava uspješnost povećavajući inovativnost portfelja novih proizvoda. Svjetski ekonomski forum u svom izvještaju o Raznolikosti, jednakosti i inkluziji⁴² iz 2020. godine navodi da su inkluzivne tvrtke postizale za 20% veću inovativnost te čak od 25% do 36% veći profit.

Kroz raznolikost perspektiva, stvaranje povjerenja i podrške te otvorenost prema promjenama, inkluzivno okruženje postaje plodno tlo za generiranje i implementaciju novih ideja.

1. **Raznolikost perspektiva:** Inkluzivno okruženje potiče sudjelovanje različitih ljudi s različitim iskustvima, pozadinama i perspektivama. Ova

⁴² World Economic Forums; Diversity, Equity and Inclusion 4.0 A toolkit for leaders to accelerate social progress in the future of work, 2020, Link: https://www3.weforum.org/docs/WEF_NES_DEI4.0_Toolkit_2020.pdf

raznolikost stvara plodno tlo za generiranje novih ideja i kreativnih rješenja, budući da svaki pojedinac donosi jedinstvene uvide i pristupe problemima. Raznolikost perspektiva doprinosi bogatstvu ideja i inovacija u svakom radnom okruženju te integracija različitih perspektiva potiče kreativno razmišljanje i donošenje odluka (Köllen, 2018). Kroz raznolikost perspektiva, organizacije postaju otpornije na izazove i sposobnije za prilagodbu promjenama te prihvaćanje raznolikosti perspektiva stvara inkluzivnu kulturu koja potiče produktivnost i osjećaj pripadnosti.

2. Stvaranje povjerenja i podrške: Stvaranje povjerenja i podrške ključno je za razvoj produktivne radne atmosfere. Kada zaposlenici osjete da su uključeni i podržani unutar organizacije, to jača njihovo samopouzdanje i motivaciju za aktivno sudjelovanje. Ovaj osjećaj povezanosti potiče ih da slobodno dijele svoje ideje i eksperimentiraju s novim pristupima, znajući da će njihovi doprinosi biti cijenjeni (Tang, 2016). Otvorenija i konstruktivnija komunikacija unutar timova postaje norma, što rezultira u plodnoj razmjeni ideja i boljoj suradnji među članovima tima. Ovakav dinamičan okvir podržava kreativno rješavanje problema i potiče inovativne inicijative unutar organizacije.

3. Otvorenost prema promjenama: Otvorenost prema promjenama ključna je komponenta inovativne organizacijske kulture. Kada se organizacija posveti podržavanju različitosti i uvažavanju različitih perspektiva, to stvara plodno tlo za inovacije. Raznolike ideje i pristupi potiču otvoren dijalog unutar organizacije, potičući razmjenu ideja i stvaranje novih rješenja. Ova dinamika omogućuje organizaciji da brzo reagira na promjenjive uvjete na tržištu, pronalazeći nove prilike za razvoj i napredak. Stoga, organizacija koja njeguje inkluzivnost i

otvorenost prema promjenama postaje agilnija i sposobnija za stvaranje inovativnih proizvoda, usluga i poslovnih modela koji će je izdvojiti na tržištu i osigurati dugoročni uspjeh (Bendl, 2015).

Uzimajući sve navedeno, ne možemo ne primijetiti da inovativnost jest jedan od značajnih elemenata u kontekstu korporativne kulture i strateške budućnosti poslovanja, odnosno održivosti u tržišnoj konkurentnosti. Neke od osnovnih karakteristika tvrtke koja podržava inovacije jest otvorenost i orijentacija prema promjenama, što predstavlja preduvjet za visok stupanj inovativnosti (Ostojić-Mihić, 2014). Osim toga, važno je naglasiti da su tvrtke koje potiču inovacije često fleksibilne i spremne na eksperimentiranje, te imaju razvijen sustav poticanja inovacija među zaposlenicima. Takva kultura potiče kontinuirani razvoj novih ideja i njihovu implementaciju u praksu, što može rezultirati stvaranjem konkurentske prednosti na tržištu. Također, ključno je da vodstvo tvrtke prepoznaje važnost ulaganja u istraživanje i razvoj, te podržava stvaranje inovativnih rješenja koja mogu transformirati poslovanje i osigurati dugoročni uspjeh. Sve ove komponente zajedno čine temelj za izgradnju inovativne organizacijske kulture koja može osigurati konkurentsku prednost u dinamičnom poslovnom okruženju.

Zaključak

Suvremeno poslovanje i ideja održive tvrtke nije više određena isključivo njenom produktivnošću, odnosno stvaranjem profita, već dobiva i nove uloge kroz aktivnosti društveno odgovornog poslovanja, odgovornosti za ljude, okoliš i lokalnu zajednicu. Propitivanje moći i šireg utjecaja tvrtki na zajednicu jest produkt razvoja kritičke misli te pruža teorijski okvir i analitičke alate koji potiču tvrtke da preispitaju svoje djelovanje, ciljeve i utjecaj na društvo. Kritička teorija, s naglaskom na analizi moći, ideologije i društvenih

struktura, pruža dublje razumijevanje složenih društvenih fenomena i nepravdi te potiče promjene prema pravednijem i egalitarnijem poslovanju. U poslovnom kontekstu, primjena kritičke teorije transformira način na koji tvrtke razmišljaju o svojoj korporativnoj kulturi, vrijednostima te sustavima upravljanja i odlučivanja. Kroz analizu moći, ideologije i društvenih struktura, tvrtke su motivirane da promiču društvenu odgovornost, transparentnost i etičko postupanje, stvarajući inkluzivno radno okruženje i promovirajući pravednost među zaposlenicima i na tržištu općenito. Kritička teorija je ostavila i ostavlja značajan utjecaj na tvrtke danas te su poslovni i drugi procesi izloženi stalnom monitoringu i kontroli utjecaja na živote ljudi i okruženje. Naime, razvoj inkluzivnih poslovnih praksi i politika proizlazi iz prepoznavanja diskriminacije unutar neke zajednice. Kroz usvajanje inkluzivnih politika i praksi, tvrtke ne samo što se suprotstavljaju nepravdi, već i stvaraju produktivnije i održivije radno okruženje koje potiče raznolikost i poštivanje svih zaposlenika. Inkluzivnost nije samo pitanje moralne i etičke odgovornosti, već i ključni pokretač radnog angažmana, rezultata i inovativnosti, stvarajući dinamičnu i poticajnu radnu atmosferu koja potiče osobni i organizacijski rast. Tvrtke koje se ističu po inovativnim rješenjima često su one koje su usvojile inkluzivne prakse i politike kao dio svoje strategije. Inovativnost u ovom kontekstu proizlazi iz prepoznavanja potrebe za promjenom i prilagođavanjem poslovanja kako bi se osiguralo da su sve zajednice i pojedinci uključeni i poštovani. Kroz inovativne pristupe, tvrtke mogu razviti proizvode i usluge koji bolje zadovoljavaju potrebe raznolike publike, istovremeno promičući društvenu pravednost i održivost.

Literatura

1. Abromeit, J. (2011). *Max Horkheimer and the Foundations of the Frankfurt School*. Cambridge University Press.

2. Bahtijarević-Šiber, F. (1999). Management ljudskih potencijala. Zagreb: Golden Marketing.
3. Beraki, M. T., Tessena, M. T., Dhumal, P., Spremna, K. J., Kelati, S. (2021). „Exploring the Correlation Between Diversity and Financial Performance: An Empirical study“. *International Journal of Business Performance Management*
4. Banerjee, S. B. (2022). Decolonizing Management Theory: A Critical Perspective. *Journal of management studies*, 59 (4), 1074-1087. <https://doi.org/10.1111/joms.12756>
5. Bendl, R., Bleijenbergh, I., Henttonen, E., & Mills, AJ (2015). *The Oxford Handbook of diversity in organizations* (First edition.). Oxford University Press.
6. Bledow, R., Frese, M., Anderson, N., Erez, M., & Farr, J. (2009). A dialectic perspective on innovation: Conflicting demands, multiple pathways, and ambidexterity. *Industrial and Organizational Psychology*, 2(3), 305-337. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1754-9434.2009.01154.x>
7. Cropley, D. H., Kaufman, J. C., & Cropley, A. (2011). Measuring creativity for innovation management. *Journal of Technology Management and Innovation*, 6(3), 13-30. <http://dx.doi.org/10.4067/S0718-27242011000300002>
8. Crowther, D., Shahla Seifi, & Seifi, S. (2018). *Redefining Corporate Social Responsibility* . Emerald Publishing Limited.
9. Horwitz, S. K., & Horwitz, I. B. (2007). The effects of team diversity on team outcomes: A meta-analytic review of team demography. *Journal of Management*, 33(6), 987–1015. <https://doi.org/10.1177/0149206307308587>
10. Hoy, DC, & McCarthy, T. (1996). *Critical theory* (Repr.). Blackwell.
11. Klikaer, T. (2015). Critical management studies and critical theory: A review. *Capital & class*, 39 (2), 197-220. <https://doi.org/10.1177/0309816815581773>
12. Köllen, T., Bendl, R., & Kakkuri-Knuutila, M. (2018). *Moral Perspectives of Equality, Diversity, and Inclusion* . Emerald Publishing Limited.
13. Maddock, S. (1999). *Challenging Women: Gender, Culture and Organization* . SAGE Publications Ltd.
14. Mohammadian, HD (2019). *International project management: A focus on hr approach in multinational corporations* . Momentum Press.
15. Ng, K. (2015). Ideology Critique from Hegel and Marx to Critical Theory: Ideology Critique from Hegel and Marx to Critical Theory: Karen Ng. *Constellations (Oxford, England)*, 22 , 393-404. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12170>
16. Nishii, L. H. (2013). The benefits of climate for inclusion for gender-diverse groups. *Academy of Management Journal*, 56(6), 1754–1774.
17. Nishii, L. H., & Rich, R. E. (2014). Creating inclusive climates in diverse organizations. U: FB Ferdman i BR Deane (ur.): *Diversity at work: The Practice of Inclusion* (str. 330-364).
18. Ostojić Mihić, A. (2014). Utjecaj inovacija organizacije na performanse rasta proizvodnih poduzeća (Disertacija). Split: Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:124:954112>
19. Page, S. E. (2014). Where diversity comes from and why it matters. *European Journal of Social Psychology* (Volume 44, Issue 4, pp. 267-279).
20. Payrow Shabani, OA (2003). *Democracy, Power, and Legitimacy: The Critical Theory of Jürgen Habermas* . <https://doi.org/10.3138/9781442673816>
21. Rennstam, J. HR-arbete. Ingår i Alvesson, M., Sveningsson, S (ed.). (2019). *Organisation, ledning och processer*. 3rd edn. Lund: Studentlitteratur AB

22. Seliverstova, Y & Pierog, A. (2021). A Theoretical Study on Global Workforce Diversity Management, its Benefits and Challenges. *Cross Cultural Management Journal* Volume 23, Issue 1, pp. 117-124). ISSN: 2286-0452.
23. Serrat, O. (2017). *Harnessing Creativity and Innovation in the Workplace*. In: Knowledge Solutions. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-0983-9_102
24. Tang, C., & Naumann, SE (2016). Team diversity, mood, and team creativity: The role of team knowledge sharing in Chinese R & D teams. *Journal of management & organization*, 22 (3), 420-434. <https://doi.org/10.1017/jmo.2015.43>
25. Van Wyden, G. (n.d.). What does diversity & inclusion in a business mean? The Houston Chronicle. Retrieved from <http://www.chron.com>
26. Vrdoljak Raguž, I. i Hazdovac, K. (2014). Društveno odgovorno poslovanje i hrvatska gospodarska praksa. *Oeconomica Jadertina*, 4 (1), 40-58. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/130001>
27. Westwood, R., & Low, D. R. (2003). The multicultural muse: Culture, creativity and innovation. *International Journal of Cross Cultural Management*, 3(2), 235-259.
28. Winters, M. F. (2013). From diversity to inclusion: An inclusion equation. *Diversity at work: The practice of inclusion*, 205-228.

ARHITEKTONSKA PRISTUPAČNOST KAO POSEBNA POTREBA?!

Magdalena Perić Bralo⁴³, mag.rehab.educ.
Ustanova „Dječji vrtići“ Mostar

Martina Litanj⁴⁴, student
Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru

Stručni rad

⁴³ pericmagda@gmail.com

⁴⁴ litanjica@gmail.com

Sažetak

Suvremeni model pristupa invaliditetu utemeljen je na načelu poštivanja ljudski prava. Ovim modelom se i dalje ističe važnost poticajnog okruženja koje treba omogućiti aktivno, svrsishodno sudjelovanje svih članova društva. Međutim osobe s invaliditetom se često suočavaju s okruženjem koje ih ograničava u svakodnevnim životnim aktivnostima. Brojnim zakonskim regulativama zagwarantirano je pravo na obrazovanje svim stanovnicima Bosne i Hercegovine bez obzira na prisutnost invaliditeta. Međutim možemo li govoriti o aktivnom sudjelovanju s uvažavanjem prije svega ljudskog dostojanstva ako dijete i njegovi skrbnici ne mogu nesmetano pristupiti odgojno-obrazovnoj ustanovi u kojoj bi se trebalo provoditi inkluzivno obrazovanje? Cilj ovog kvalitativnog istraživanja je opisati i razumjeti iskustva osoba s invaliditetom, a vezano za arhitektonsku ne/pristupačnost tijekom procesa obrazovanja. Podaci su prikupljeni putem polustrukturiranog intervjua i analizirani kvalitativnom metodologijom. Sudionik istraživanja bila je jedna osoba s invaliditetom koja je trenutno u statusu redovnog studenta. Rezultati istraživanja pokazuju da arhitektonska ne/pristupačnost obrazovnim ustanovama ne utječe samo na obrazovni segment života i akademske uspjehe, nego je jedan od čimbenika koji doprinose preostalim segmentima života pojedinca s invaliditetom, a koji opet neizravno utječu na obrazovne uspjehe.

Ključne riječi: osobe s invaliditetom, djece i mladi s teškoćama u razvoju, arhitektonska pristupačnost

Abstract

The modern approach to disability is based on the principle of respect for human rights. This model continues to emphasize the importance of a stimulating environment that should enable the active, purposeful participation of all members of society. However, people with disabilities often face a restrictive environment that limits them in everyday life activities. Numerous legal regulations guarantee the right to education to all residents of Bosnia and Herzegovina, regardless of the presence of disability. However, can we talk about active participation with respect above all for human dignity if the child and his guardians cannot freely access the educational institution where inclusive education should be implemented? The aim of this qualitative research is to describe and understand the experiences of people with disabilities, related to architectural non-accessibility during the educational process. Data were collected with a semi-structured interview and analyzed using a qualitative methodology. The participant was a person with a disability who is currently a student. The results of the research indicated that architectural inaccessibility to educational institutions does not only affect the educational segment of life and academic success of a person, but also is one of the factors that contribute to the remaining segments of the life of an individual with disabilities, and which in turn indirectly influence educational success.

Keywords: people with disabilities, children and young people with developmental disabilities, architectural accessibility

Uvod

Kada govorimo o djeci i mladima s teškoćama u razvoju i osobama s invaliditetom nerijetko se susrećemo s izjavama da prethodno spomenute osobe imaju posebne potrebe. Pa je li arhitektonska pristupačnost zbilja posebna potreba?!

Riječ *arhitektura* odnosi se na djelatnost i umijeće projektiranja zgrada i njihovo estetsko oblikovanje, odnosi se i na raspored elemenata neke građevine. Riječ *pristupačan* po svojoj definiciji odnosi se na nešto čemu se može prići, koristiti, na nešto što se može lako razumjeti, s kojim se može lako komunicirati, na nešto do čega je moguće doći, na nešto što nije skupo (*Hrvatski jezični portal*, bez dat.). Kako se navodi dobra građevina bi trebala imati ljepotu, čvrstoću i korisnost, a pored toga trebala bi biti i funkcionalna za življenje, odmor, rekreaciju, obrazovanje, radnu djelatnost i dr. (Wikipedia, 2022).

Pristupačnost bi trebala biti više od same potrebe ili prilagodbe. Možemo reći da se zapravo radi o zaštiti digniteta i neovisnosti čovjeka. Stoga je dužnost svih nas kao članova društva (u kojem bismo trebali svi biti jednaki bez obzira na naše različitosti) govoriti i djelovati da bismo zbilja svi imali jednake mogućnosti ne govoreći u kontekstu da određeni pojedinci iz našeg društva imaju posebne potrebe.

Dva su aspekta s kojih možemo promatrati pristupačnost. Jedan aspekt je fizička (prostorna) pristupačnost, a drugi je jednakopravnost. Prostorna pristupačnost rezultat je pronalaska tehničkih rješenja prilikom gradnje građevina kojima se nastoji osigurati nesmetan pristup, kretanje, boravak i rad osobama s invaliditetom na jednakoj razini kao i osobama bez invaliditeta.

Drugi aspekt je jednakopravnost što podrazumijeva osiguravanje svim osobama (bez obzira na prisutnost invaliditeta) osnovnog ljudskog prava na kretanje kao i prava na uključivanje u društveni, kulturni i gospodarski život društvene zajednice kojoj pripada (Šogorić i sur., 2018).

Suvremeni pristupi invaliditetu

U svijetu se počinje intenzivnije govoriti o arhitektonskoj pristupačnosti 50-tih godina 20. stoljeća kada počinju pokreti za ljudska prava, a potom i za prava osoba s invaliditetom. Sve je započelo u Americi da bi se dalje pokreti širili i u Europi (Willis Begky, 2019). Glavni cilj navedenih pokreta bio je poboljšati kvalitetu života svakog pojedinca. Kvaliteta života uvelike će ovisiti o mnogim okolinskim čimbenicima (Council of Europe, 1993). Slijedom navedenih događaja, u istom vremenskom periodu odnos društva prema osobama s invaliditetom se mijenja. U početku je dominirao model milosrđa za vrijeme kojeg se smatralo da osobe s invaliditetom ne mogu obavljati većinu radnji svakodnevnog života. Zatim dolazimo do medicinskog modela za vrijeme kojeg se naglasak stavlja na poteškoću koju pojedinac ima. Nakon medicinskog modela javlja se socijalni model (Turčić, 2012). U okviru socijalnog modela invaliditeta koji opisuje invaliditet kao situaciju, a ne kao karakteristiku same osobe, okolina pružanjem podrške može kompenzirati poteškoće koje nastaju zbog osobitosti pojedinca s invaliditetom pružajući različite oblike podrške. Prema tom modelu više se ne zanemaruju okolinski čimbenici. Korak dalje otišlo se sa modelom ljudskih prava. U okviru modela ljudskih prava koji je utemeljen na načelu poštivanja ljudskih prava i dalje se ističe važnost poticajnog okruženja koje treba omogućiti aktivno, svrsishodno sudjelovanje svih članova društva. Osobe s invaliditetom često se nalaze u okruženju koje ne pruža podršku što ih čini još više ranjivim i ograničava njihove mogućnosti (Igrić, 2015).

Ljudska prava djece i mladih s teškoćama u razvoju potvrđena su u Konvenciji Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom koja je 2010. godine ratificirana i u BiH. Konvencija povezuje teškoće u razvoju s osobama kao nositeljima prava naglašavajući situaciju u kojoj se osoba nalazi, a ne na samu osobu. Navedenom Konvencijom preuzeli smo odgovornost osigurati ostvarenje individualnih prava djece i mladih s teškoćama u razvoju uvođenjem sustavnih promjena (United Nation, 2006).

U članku 3. Konvencije Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom (United Nation, 2006) izmeđuostalog se navodi da svima treba biti omogućen jednak pristup svemu što nas okružuje poštujući pojedinca zbog onoga što jeste. Na navedeno se nadovezuje i Konvencija o pravima djeteta (United Nation, 1989) gdje se člankom 23. osigurava svakom djetetu mogućnost da uživa pun i dostojanstven život, u uvjetima koji osiguravaju dostojanstvo, potiču samopouzdanje i olakšavaju aktivno sudjelovanje u zajednici. Uz to ističe se i da će djetetu biti omogućen uspješan pristup obrazovanju, školovanju, zdravstvenim službama, službama za rehabilitaciju, pripremi za zaposlenje i mogućnostima rekreacije na način koji pomaže djetetu da postigne što potpuniju socijalnu integraciju i individualni razvitak, uključujući njegov i kulturni i duhovni razvitak.

Međutim možemo li govoriti o aktivnom sudjelovanju s uvažavanjem prije svega ljudskog dostojanstva ako dijete i njegovi skrbnici ne mogu nesmetano pristupiti odgojno-obrazovnoj ustanovi u kojoj bi se trebalo provoditi inkluzivno obrazovanje, a koje je osigurano Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom? Člankom 24. inkluzivno obrazovanje definirano je kao sredstvo za osiguranje poštovanja ljudske različitosti i punog razvoja talenata, kreativnosti i sposobnosti djece i mladih s teškoćama u razvoju (Hollenwerger Haskell, 2017; United Nation, 2006).

Obrazovanje je samo po sebi vrlo moćno sredstvo za poticanje socijalne inkluzije. Inkluzivno obrazovanje je proces kojim se povećava razina učenja i sudjelovanje sve djece. Ono podrazumijeva da svoj djeci bude omogućeno učenje do najvišeg stupnja svog potencijala. Pri tome ne treba odvajati djecu s teškoćama u razvoju od vršnjaka bez teškoća u razvoju, nego ih odgajati i obrazovati u istoj poticajnoj sredini (Rioux i Carbert, 2011).

Zahtjevi obrazovne inkluzije u Bosni i Hercegovini

Inkluzija kao filozofija podrazumijeva uvažavanje svakog pojedinca kao individue sa svim različitostima koje posjeduje kao što pruža i mogućnost odlučivanja o vlastitom životu i preuzimanje odgovornosti za vlastite postupke. Ona pruža mogućnost društvu dobivanje novih spoznaja, bogaćenje iskustva i razvoj čovječnosti (Cvetko, Gudelj i Hrgovan, 2000 prema Duranović, 2019).

U svijetu je oko 10% populacije osoba s invaliditetom i taj broj nastavlja rasti iz višestrukih razloga. Broj je još veći ako uzmemo u obzir i osobe koje neizravno osjećaju posljedice invaliditeta. Današnje društvo pokušava implementirati različite programe koji bi doprinijeli socijalnoj inkluziji međutim suočava se sa sve većim izazovima s obzirom da se težnje osoba s invaliditetom i njihovih obitelji mijenjaju prateći trendove u svim društvenim sferama poput obrazovanja, radnog okruženja, slobodnog vremena (Council of Europe, 1993).

Niz je preuvjeta koje je potrebno ispuniti kako bismo mogli govoriti o uspješnom inkluzivnom obrazovanju. Neki od preuvjeta su (Somun Krupalija, 2017; Udruženje DUGA, 2020):

- Osiguravanje finansijskih sredstava u proračunu nadležnog ministarstva,
- Podizanje svijesti javnosti o ljudskim pravima s naglaskom na svijest zaposlenika u obrazovnom sustavu,
- Educirani ljudski resursi o provedbi inkluzivnog obrazovanja,
- Učiniti pristupačnim kurikulum i materijale za poučavanje (uskладiti s individualnim potrebama i mogućnostima učenika),
- Aktivno uključivati i konzultirati djecu s invaliditetom o pitanjima koja se izravno tiču njih,
- Opća pristupačnost obrazovnog sustava koja izmeđuostalog obuhvaća i arhitektonsku pristupačnost vanjske i unutarnje okoline, pristupačnost načina pružanja informacija i komunikacije, prijevoza i drugih usluga,
- Statistički podaci o broju djece,
- Obavezna međusektorska suradnja,
- Postojanje pokazatelja za praćenje i izvještavanje.

Unatoč tome što je zakonodavstvo Bosne i Hercegovine usklađeno sa Konvencijom o pravima djeteta kao i sa Konvencijom o pravima osoba s invaliditetom na svim razinama vlasti kada je u pitanju inkluzivno obrazovanje i dalje nisu u školama diljem BiH osigurani osnovni preduvjeti za inkluzivno obrazovanje. Ako govorimo u kontekstu prostornih i materijalnih uvjeta u školama, oni su loše organizirani i nedostupni, te postoje informacijske i arhitektonske barijere (Somun Krupalija, 2017).

U izvještaju nevladinih organizacija o primjeni Konvencije o pravima osoba s invaliditetom u BiH (Open society Foundations, 2013) navodi se da je u svim regijama vrlo malo institucija koje imaju potpuno riješen problem pristupačnosti. U većini slučajeva radi se o osiguravanju fizičke pristupačnosti samom ulazu u objekte, ali se ne osigurava daljnje kretanje

kroz objekt. Uz navedeno vrlo mala pozornost se daje ostalim segmentima pristupačnosti poput dostupnosti informacija na brajevom pismu, zvučnih zapisa, prevoditelja znakovnog jezika. Porazna je činjenica koja je navedena u ovom istom izvješću da je 2013. godine u gradu Sarajevu kao glavnom gradu BiH bila jedino gimnazija "Dobrinja" arhitektonski prilagođena u svim segmentima. Opći zaključak je da su obrazovne institucije općenito neprilagođene arhitektonski ali i po načinu na koji se realizira nastavni proces (npr. kabinetska nastava). Prema navodima osoba s invaliditetom pristupačnost je još manja ukoliko govorimo o manje urbanim sredinama (Open society Foundations, 2013).

Univerzalni dizajn i razumna prilagodba

Univerzalni dizajn (UD) u početku se odnosio samo na arhitektonsku pristupačnost, međutim s vremenom se proširila njegova upotreba i na mnoge druge komercijalne proizvode. Kada govorimo o obrazovanju, UD trebao bi osigurati pristupačnost obrazovnog sadržaja svim korisnicima uzimajući u obzir njihove individualne karakteristike. Stoga se UD primjenjuje u mnogim obrazovnim sredstvima i prostorima (računalni programi, udžbenici, učionice, knjižnice, učenje na daljinu...). UD zapravo ne stavlja naglasak na osobu s invaliditetom i prilagodbe za određenu osobu, što je u skladu sa suvremenim pristupom invaliditetu koji naglašava poštivanje ljudskih prava. Praksa UD je da se kreira proizvod i okruženje koje će biti pristupačno svim ljudima bez potrebe za dodatnim prilagođavanjem. Ako govorimo u obrazovnom kontekstu UD osigurava svim učenicima bez obzira na prisutnost invaliditeta kvalitetniji, fleksibilniji i pristupačniji način obrazovanja (Burgstahler, bez dat.; Udruženje DUGA, 2020).

Neke od osnovnih smjernica UD-a su (Burgstahler, bez dat.): nesmetan pristup predmetu i manipulaciji istog; učinkovita komunikacija sa pružateljima usluga; pristup tiskanim i elektronskim materijalima; nesmetano potpuno aktivno sudjelovanje u aktivnostima i organiziranim događanjima.

Razumna prilagodba prema Konvenciji Ujedinjenih naroda o pravima osoba s invaliditetom čl.2. (United Nation, 2006) odnosi se na *“potrebnu i odgovarajuću prilagodbu i podešavanja koja ne predstavljaju neproporcionalno ili neprimjereno opterećenje, da bi se u pojedinom slučaju, tamo gdje je to potrebno, osobi s invaliditetom osiguralo uživanje i korištenje svih ljudskih prava i temeljnih sloboda na ravnopravnoj osnovi s drugima”*. U kontekstu obrazovanja razumna prilagodba odnosila bi se na prilagodbe koje će učenicima s invaliditetom omogućiti pristup obrazovanju i stjecanju znanja i vještina ravnopravno u odnosu na vršnjake bez invaliditeta. Ono što je značajno za razumnu prilagodbu jeste da se ona primjenjuje nakon što se prepozna djetetova potreba za određenom prilagodbom kako bi dijete moglo aktivno sudjelovati u obrazovnom procesu. To znači da se razumna prilagodba odnosi na prilagodbu za određenu individuu u konkretnoj situaciji (Udruženje DUGA, 2020) za razliku od univerzalnog dizajna.

Predmet istraživanja

Ovo istraživanje polazi od uvjerenja da arhitektonske barijere prisutne u obrazovnim institucijama utječu negativno na kvalitetu života i na kvalitetu obrazovanja djece i mladih s teškoćama u razvoju kao i osoba s invaliditetom.

Stoga su predmet ovog istraživanja upravo iskustva s arhitektonskim barijerama osoba s invaliditetom tijekom osnovnoškolskog, srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja. Zanima nas na kakve izazove nailaze osobe s invaliditetom tijekom svog obrazovanja kada su u pitanju arhitektonske barijere, te kako utječu na kvalitetu života osoba s invaliditetom i na kvalitetu života osoba iz prirodnog kruga podrške osoba s invaliditetom.

S obzirom da se radi o dosta složenoj situaciji kada je u pitanju arhitektonska pristupačnost na području Bosne i Hercegovine odlučili smo se na primjenu studije slučaja. Studija slučaja omogućava fleksibilnost u donošenju istraživačkih odluka korištenjem različitih istraživačkih metoda. Pored toga pruža mogućnost sagledavanja pojedinog slučaja iz različitih perspektiva što nam omogućuje bolje razumijevanje istraživog fenomena.

Ciljevi i istraživačka pitanja

Ovim kvalitativnim istraživanjem željelo se opisati i razumjeti iskustva osobe s invaliditetom, a vezano za arhitektonsku ne/pristupačnost tijekom procesa obrazovanja.

U skladu s istraživačkim problemom i ciljem postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost doprinijela obrazovnim postignućima osobe s invaliditetom.
2. Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost doprinijela odnosu osobe s invaliditetom s vršnjacima iz obrazovne grupe (škola, fakultet).
3. Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost utjecala na

svakodnevnicu članovima obitelji osobe s invaliditetom i na odnos s njima iz perspektive osobe s invaliditetom.

O slučaju

Subjekt i objekt slučaja

U ovom se istraživanju promatra slučaj arhitektonske ne/pristupačnosti u obrazovnim ustanovama koji je sagledan iz perspektive osobe s invaliditetom. Ovako definiran slučaj sugerira da sudionik istraživanja bude osoba s invaliditetom koja je donedavno bila ili je još uvijek dionik obrazovnog sustava.

Odabir subjekta slučaja

Za odabir subjekta bilo je važno da se radi o osobi koja je još uvijek u sustavu obrazovanja ili je završila svoje školovanje u posljednjih 6 mjeseci. Poželjno je bilo da se radi o osobi koja se obrazovala u Bosni i Hercegovini kako bi mogla razgovarati o svojim iskustvima. U ovoj studiji subjekt slučaja predstavlja mlada ženska osoba s invaliditetom koja završava svoje visokoškolsko obrazovanje na Sveučilištu u Mostaru iako ga je započela u Republici Hrvatskoj na Sveučilištu u Zagrebu, a koja je osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje završila u Republici Hrvatskoj. Radi se o mladoj djevojci koja je od rođenja osoba s invaliditetom, a koja se za kretanje tijekom osnovnoškolskog obrazovanja uglavnom koristila invalidskim kolicima. Pred kraj osnovnoškolskog obrazovanja počinje se koristiti i štakama, tako da danas za kretanje kombinira upotrebu invalidskih kolica i štaka. Sudionica istraživanja rado je prihvatila poziv za sudjelovanje u istraživanju, pri čemu su poštovani svi etički standardi.

Metode istraživanja

Za prikupljanje i obradu podataka u ovom istraživanju korištena je kvalitativna metodologija istraživanja s namjerom dobivanja uvida u iskustva osobe s invaliditetom koja je bila uključena u obrazovni proces, a kada su u pitanju arhitektonske barijere koje su prvenstveno utjecale na obrazovna postignuća osobe s invaliditetom. Nastojalo se odabrani slučaj detaljno opisati pristupajući slučaju holistički.

Kao metoda istraživanja odabran je polustrukturirani intervju budući omogućuje i slobodu postavljanja istraživačkih pitanja (Milas, 2007 prema Miočić, 2018). Intervju je provodio istraživač uživo. Mjesto provođenja intervjua odabrala je osoba s invaliditetom. Napravljen je audio zapis cjelokupnog intervjua, nakon čega su podaci transkribirani, a potom postupcima strukturiranja i sažimanja podataka u kvalitativnoj analizi organizirani u kodove i kategorije.

Interpretacija rezultata istraživanja

Istraživanjem su dobivene sljedeće kategorije:

1. Obrazovanje
2. Vršnjaci
3. Obitelj

Analizom dobivenih podataka došlo se do zaključaka koji mogu biti tumačeni kao odgovori na postavljena istraživačka pitanja.

Odgovor na 1. istraživačko pitanje „**Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost doprinijela obrazovnim postignućima osobe s invaliditetom?**“ pronalazimo u nizu izjava koje navodi intervjuirana osoba. Uvelike su se obrazovna postignuća temeljila na intrinzičnoj motivaciji

osobe za završetkom školovanja: „*Oduvijek sam znala da nisam zadovoljna uvjetima kod kuće i oduvijek sam znala da mi je jedina šansa da se izborim za sebe da učim... Ali da je bilo nekada da mi se nije dalo, bilo je.*“ Tijekom osnovnoškolskog obrazovanja mogli bismo reći da se radilo o dosta dobrom individualiziranom pristupu u nastavi (plan ploče, opismenjavanje samo na tiskanim slovima, produženo vrijeme za pisanje, bilježnice velikog formata, prilagođena klupa s kosinom i sl.). Međutim ne možemo isto reći kada je u pitanju arhitektonska pristupačnost što će biti jasnije vidljivo u rezultatima prikazanim kao odgovor na 3. istraživačko pitanje. Arhitektonska nepristupačnost svakako je utjecala na nastavak obrazovanja i odabira srednje škole. Odlazak u srednju školu izvan lokalne zajednice koja je arhitektonski pristupačna, olakšala je kretanje i individualiziran pristup u obrazovanju, međutim dovela je do odvajanja od obitelji i izdvajanja iz lokalne zajednice tada 15-godišnje djevojke koja se nalazila u i tako turbulentnoj adolescentskoj dobi: „*U srednjoj školi mi je bilo lakše zato što sam ja već znala neke stvari koje praktički tek učiš u srednjoj. A i bilo mi je lakše zato što je bila arhitektonski prilagođena. Ja sam išla u Centar za odgoj i obrazovanje D. S te strane mi je bilo lakše, ali mi je bilo puno teže sa emotivne i psihičke strane jer sam otišla s 15 godina u drugi grad gdje nikoga nisam znala. Odjednom je bilo puno ljudi koji imaju slične ili iste teškoće kao ti, a do sada si mislio da si ti jedini. I da si siguran u tom mjehuriću, da će te se uvijek prepoznavati jer si jedini. I meni je to bio veliki šok. Ja se jako, jako dugo nisam mogla navići na sve to.*“

Škola se smatra vrlo važnim zaštitnim čimbenikom za razvoj ponašanja koja nisu u skladu sa društvenim normama (Roviš, Bezinović, 2011). Odvajanje od obitelji i odlazak u srednju školu u drugi grad nije pozitivno utjecao niti na oblikovanje socijalno prihvatljivih oblika ponašanja: „*Sve sam radila da mi se zove roditelje i kao da dođem do toga da me se izbací. Ali*

nije mi uspjelo.” Odluka o nastavku srednjoškolskog obrazovanja u drugom gradu i odluka o srednjoškolskom zanimanju nikako nije doprinio poticanju dotadašnje motivacije za školovanjem: „Zbog nepristupačnosti lokalne srednje škole i predrasuda tadašnje ravnateljica bila sam primorana upisati srednju školu Centar za odgoj i obrazovanje D. Kada sam napunila 18 htjela sam se ispisati. Odmah taj dan sa otišla u tajništvo da me ispišu ali nisu mi dali da se ispišem. Htjela sam se vratiti u svoj grad, odnosno htjela sam ići u Rijeku makar to značilo da bi ja trebala ići u posebno odjeljenje. Meni je to bilo draže da se vratim bliže kući, ali sreća da mi nisu dali (smijeh).“

Vežanost za školu pozitivno utječe na obrazovni uspjeh, motiviranost za učenje, samopouzdanje, fizičko zdravlje, rjeđe korištenje opijata, manje depresije, anksioznosti, manji broj ranog stupanja u spolne odnose, manje nasilja i delinkventnog ponašanja, manje suicidalnih namjera. S druge strane slaba vežanost za školu dovodi do delinkventnog ponašanja, ovisnosti, otuđenosti od škole, napuštanja obrazovnog sustava, maloljetničkih trudnoća, antisocijalnog ponašanja i niskog samopouzdanja (Thompson, 2006; Waters, Cross i Runions, 2009; Hawkins i sur., 2001; Maddox i Prinz, 2003 prema Roviš i Bezinović, 2011)). Tijekom visokoškolskog obrazovanja i dalje je vidljiv negativan utjecaj arhitektonske ne/pristupačnosti na kvalitetu obrazovanja ali i na održavanje motivacije za nastavkom školovanja. I dalje je prisutno nesustavno rješavanje prijevoza i pristupa odgojno-obrazovnim ustanovama. Kada govorimo o nesustavnom rješavanju prijevoza onda podrazumijevamo da je prijevoz tijekom studiranja u Zagrebu bio organiziran preko projektnih aktivnosti jedne od nevladinih udruga koja se bavi problematikom osoba s invaliditetom:

„Ja sam imala organiziran prijevoz preko udruge Zamisli. To mi je bilo ono super. Jer nisam morala razmišljati. Ali bilo je situacija kada vi dođete puno ranije i odlazite puno kasnije pa imate praznoga hoda. Jer je bilo jako puno studenata koji su koristili taj prijevoz“, dok je za vrijeme studiranja u Mostaru organizacija prijevoza išla na osobnoj razini: „Ja znam da sam ja tada išla voditelju doma i govorila o tome. On me je pitao kako ću šta ću. I sjećam se da me je netko rekao kao javi se tom i tom. On će vidjeti sa svojom prijateljicom čiji brat ima taksi službu i to je tako klapalo do korone, ali ovaj naravno korona je uništila promet vrlo vjerojatno i to je ono razumljivo.“

S druge strane kada govorimo o kvaliteti obrazovanja i pristupačnosti odgojno- obrazovnih ustanova arhitektonska nepristupačnost vježbaonica koje su uglavnom odgojno-obrazovne ustanove dovela je povremeno u pitanje osiguranje kvalitete obrazovanja. Naime mogućnost realizacije vježbi koje su obavezan dio studiranja s obzirom da podrazumijevaju neposredan kontakt s korisnicima usluga budućeg profesionalca za kojeg se intervjuirana osoba školuje bila je otežana zbog arhitektonske ne/pristupačnosti školi koje su bile ujedno i fakultetske vježbaonice.

Važno je napomenuti da niti arhitektonska ne/pristupačnost fakultetskih zgrada nije doprinosila postizanju obrazovnih postignuća: *“Kad smo imali praktični dio nastave u učionicama fakulteta, to je bilo lakše zato što bi ja (prema opisu vježbi što ćemo raditi) dan ranije donijela kolica. Misli, dovezla. Netko bi mi prenio po onim stepenicama, i onda bi odradila vježbe u kolicima zato što neke stvari ne možete odraditi na štakama. Trebaju vam slobodne ruke, a nešto slobodnije će vam biti u kolicima nego na štakama”,* kao što nije doprinosila niti očuvanju identiteta i dostojanstva pojedinca:

„Ali recimo to mi je lakše zato što ima rukohvati (govori o stepenicama u prostorijama fakulteta). Iako (što nikad nisam) iako ju i profulam zadržat ću se na rukohvatu. Ove dvije ispred faksa ako profulam samo ću past. I onda ću se morati opravdavati ljudima da mi nije ništa, da mi nije slabo da sam se samo posklizla. Meni je gore što ja moram opravdavati padove, nego što padnem. Manje boli.”

U skladu s navedenim su i rezultati istraživanja čiji je cilj bio ispitati stavove i percepciju studenata s invaliditetom o pristupačnosti fakulteta Univerziteta u Sarajevu ukazuju da 61% studenata smatra da fakultet nije arhitektonski pristupačan za studente s invaliditetom. Pored toga 21% studenata iskazuje nezadovoljstvo kada je u pitanju pristupačnost unutrašnjosti zgrade. U 50% slučajeva radilo se o zgradama koje nemaju lift niti primjerenu asistivne tehnologije za studente. 48% studenata navodi da je omogućen pristup zgradama Fakulteta, dok 71% njih navodi da nemaju prikladne sanitarne čvorove za osobe s invaliditetom (Duranović, 2019). Dakle, možemo reći da se uglavnom radi o prividnoj arhitektonskoj pristupačnosti. Bilo bi dobro uključiti same osobe s invaliditetom prilikom izvođenja radova kako bi se izbjegla nefunkcionalna pristupačnost koja ponekada nije jasno vidljiva ako i sami niste u potrebi koristiti određene arhitektonske prilagodbe.

Odgovor na 2. istraživačko pitanje **„Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost doprinijela odnosu osobe s invaliditetom s vršnjacima?“** pronalazimo u izjavi:

„Jako je suzila krug prijatelja jer se ljudi povuku nakon nekog vremena. Dosadi voditi računa je li ima lifta/rampe da i ja mogu s njim. S druge strane puno puta sam i sama odustajala od druženja zbog logistike kako i što za opciju A i opciju B.“

Navedena izjava potvrđuje da je arhitektonska/nepristupačnost utjecala i na društveni život osobe s invaliditetom u negativnom kontekstu što svakako nije doprinijelo mijenjanju negativnih stavova vršnjaka koji su bili vidljivi poglavito u osnovnoškolskoj dobi. Ne možemo uzeti kao relevantan podatak izjave koje govore o prihvaćanju od strane vršnjaka u srednjoj školi i na fakultetu s obzirom da je bilo riječ o specijaliziranoj srednjoj školi u kojoj se primarno školuju osobe s invaliditetom, dok je na fakultetu bilo riječ o studiju koji je usmjeren na osposobljavanje za rad s osobama s invaliditetom. Rezultati dok koji je došla Duranović (2019) svojim istraživanjem ukazuju da 65% studenata s invaliditetom iskazuje da ih kolege na fakultetu cijene i poštuju, dok se njih 15% izjasnilo da poštovanje ne postoji.

Kao odgovor na 3. istraživačko pitanje „***Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost utjecala na svakodnevnicu članova obitelji osobe s invaliditetom i odnos s njima iz perspektive osobe s invaliditetom?***“ možemo zaključiti da je arhitektonska ne/pristupačnost utjecala uvelike na dinamiku svakodnevnog života svih članova obitelji osobe s invaliditetom. Navedeno je jasno vidljivo iz odgovora koje osoba daje poput: *“... u biti do 7. razreda za transfer kod kuće mi je pomagala mama. Za transfer iz kombija u školu to su mi pomagala braća (moja 2 starija brata). U biti su mi jako puno pomagala moja braća i na izletima.”* Dalje se doznaje da je u 7. i 8. razredu osoba s invaliditetom imala podršku asistenta za transfere prilikom odlaska i dolaska u školu, međutim radilo se o asistentu koji je službeno bio dodijeljen drugoj učenici, a “usput” je trebao pružati podršku i intervjuiranoj osobi s invaliditetom prilikom transfera. Iz prethodno navedenog jasno je da nije bilo ponuđeno sustavno rješenje za pružanje podrške tijekom osnovnoškolskog obrazovanja osobe kada je u pitanju dolazak i odlazak na školske aktivnosti. Možemo zaključiti da je zapravo

obitelj cijelo vrijeme bila primorana pružati podršku intervjuiranoj osobi kako bi se mogla nesmetano kretati, a u kontekstu obavljanja školskih aktivnosti. Kombi prijevoz koji je bio organiziran, bio je primarno namijenjen za učenike koji stanuju dalje od škole stoga nije bio niti prilagođen za ulazak s invalidskim kolicima: „*Iako mi je škola jako blizu. Nekih 500-tinjak metara. Ja sam imala prijevoz kombijem. Kombi je bio u vlasništvu škole, koristio se za prijevoz učenika tipičnog razvoja koji stanuju daleko od škole. Kombi nije bio prilagođen za prijevoz osoba s invaliditetom.*“

Možemo reći da je arhitektonska ne/pristupačnosti ostavila posljedice i na zdravstveni status članova obitelji: „*Ne pristupačnost je negativno utjecala na tatino zdravlje. Naime u osnovnoj školi ja nisam htjela raditi kod edukacijske rehabilitatorice ako me tata nije nosio po stepenicama. Nosio me je do kraja 3. razreda.*“

Vidljiv je utjecaj arhitektonske ne/pristupačnosti i na partnerske odnose roditelja: „*Mislim, roditeljima je stvaralo problem, zato što oni mene nisu imali kod koga ostaviti da oni, ne znam, tipa mogu otići na večeru, da se mogu posvetiti jedno drugome. Zato što ako su me i htjeli voditi, nisu me mogli voditi jer sam ja u to vrijeme bila u kolicima, a skoro ništa tamo nema prilazne rampe, a ako ih ima to su rampe po kojima se ja rado ne bi spuštala. Tako da... možda bi se i popela nekako ali se spuštala ne bi jer su prestrme. Vjerujem da je to utjecalo i na moj odnos s njima i na njihov odnos među njima.*“

Pored negativnog utjecaja na partnerske odnose roditelja, negativan utjecaj arhitektonske ne/pristupačnosti svakako je vidljiv i u odnosu s braćom: „*Primjerice brat i ja smo jednom išli u trgovački centar ali sam ja pala na pokretnim stepenicama jer se one pokrenu čim zakoračite. Nebitno je ih dotakla štaka ili stopalo. Tada sam bila mlađa i nisam bratu znala objasniti zašto sam pala on me optuživao da sam neodgovorna.*“ ... „*A najteže mi je*

nepostojanje rampi i toga svega palo u tim godinama kad si u srednjoj školi pa imaš stariju braću pa bi ti izašao s najstarijim bratom, a ne možeš jer nema prilagođeno ništa. A on ne može u tvoj grad, jer ono, ja sam u Zagrebu on je kući i nezgodno je. Jer on i da dođe da izađemo nema gdje prespavati.“

Možda najjasnije dočarava utjecaj arhitektonske nepristupačnosti (lokalne škole i primoranost na odlazak u srednju školu daleko od obiteljskog doma) na dinamiku obiteljskih odnosa, ali i na razvoj identiteta osobe s invaliditetom sljedeća izjava: *“To preseljenje sam jako teško podnijela, što je negativno utjecalo na odnose sa svim članovima obitelji. Osjećala sam se nepoželjnom, teretom, a na neki način i zadanom. Vremenom smo popravili odnose, ali i dalje je ostalo traga na odnosima.”*

Zaključna razmatranja

Cilj ovog istraživanja bio je opisati i razumjeti iskustva osobe s invaliditetom, a vezano za arhitektonsku ne/pristupačnost tijekom procesa obrazovanja.

U skladu s istraživačkim problemom i ciljem postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost doprinijela obrazovnim postignućima osobe s invaliditetom.
2. Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost doprinijela odnosu osobe s invaliditetom s vršnjacima iz obrazovne grupe (škola, fakultet).
3. Na koji način je arhitektonska ne/pristupačnost utjecala na svakodnevnicu članovima obitelji osobe s invaliditetom i na odnos s njima iz perspektive osobe s invaliditetom.

Dobiveni odgovori na postavljena istraživačka pitanja u skladu su sa rezultatima dosadašnjim istraživanja. Obrazovne ustanove od osnovnoškolskih do visokoškolskih uglavnom nisu arhitektonski pristupačne osobama s invaliditetom. Ukoliko i postoje arhitektonske prilagodbe nerijetko se događa da se radi o djelomičnoj ili nefunkcionalnoj pristupačnosti. Neke od ustanova uopće nemaju osnovne preduvjete za arhitektonske prilagodbe. Činjenica je i da pojedine ustanove imaju arhitektonske prilagodbe koje nisu u funkciji (što je često slučaju sa sanitarnim čvorovima). Sve navedeno dakako ne utječe samo na akademske uspjehe osobe s invaliditetom.

Promotrimo arhitektonsku pristupačnost obrazovnih ustanova kroz Maslowljevnu hijerarhiju potreba proizašlu iz Teorije čovječe motivacije još 1943. godine. Ukoliko nemamo arhitektonski pristupačnu obrazovnu ustanovu osoba ne može zadovoljiti svoje osnovne fiziološke potrebe poput odlaska na toalet, a koje se nalaze na 1. mjestu Maslowljeve hijerarhije potreba. Na 2. mjestu nalazi se potreba za sigurnošću (tjelesna, radna, obiteljska, moralna...). Niti potreba za sigurnosti ne može se ostvariti. Tjelesna sigurnost očigledno nije osigurana, radna neće biti ostvarena ukoliko ne omogućimo pristup obrazovanju, a da ne govorimo na koji način se to odražava na ekonomiju cjelokupnog društva. Na 3. mjestu nalazi se potreba za ljubavlju i pripadanjem koja ne može biti zadovoljena ako osoba s invaliditetom ne može dostojanstveno biti aktivan sudionik u životima svojih bližnjih i obratno. Preostale razine (4. i 5.) iz Maslowljeve hijerarhije potreba možda je apsurdno i komentirati u ovom kontekstu. Potreba za poštovanjem i potreba za samoaktualizacijom apsolutno su nedostižne u arhitektonski nepristupačnom okruženju.

Arhitektonsku ne/pristupačnost obrazovnih institucija ne možemo promatrati izolirano. Ona je povezana sa svim preostalim sferama života kako osobe s invaliditetom tako i preostalih članova društva koji možda i nisu u izravnom kontaktu s osobom s invaliditetom.

Osiguravanjem uvjeta za ostvarivanje prava osoba s invaliditetom u svim životnim sferama dovesti će do značajnog poboljšanja kvalitete života cjelokupne populacija. Međutim da bi do toga došlo mora se uvelike raditi na stavovima pojedinaca iz okruženja. Kao što je vidljivo i iz prikazanih rezultata, mnoge prepreke na koje nailaze osobe s invaliditetom primarno proizlaze iz stavova pojedinaca.

Literatura

1. Wikipedia (2022) Arhitektura. Wikipedia, <https://bs.wikipedia.org/w/index.php?title=Arhitektura&oldid=3417537> . Pristupljeno 27.11.2022.
2. Burgstahler, S. (bez dat.). *Equal Access: Universal Design of Student Services / DO-IT*. Preuzeto 19. listopad 2022., od <https://www.washington.edu/doit/equal-access-universal-design-student-services>
3. Council of Europe. (1993). *Accessibility: Principles and guidelines*. Council of Europe Publishing.
4. Duranović, F. (2019). *Pristupačnost fakulteta Univerziteta u Sarajevu studentima s invaliditetom* [Diplomski rad]. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
5. Hollenwerger Haskell, J. (2017). *Definicija i klasifikacija smetnji u razvoju*. UNICEF.
6. *Hrvatski jezični portal*. (bez dat.). Preuzeto 20. listopad 2022., od <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=main>
7. Igrić, L. (Ur.). (2015). *Osnove edukacijskog uključivanja-Škola po mjeri svakog djeteta je moguća*. Školska knjiga.
8. Miočić, I. (2018). Fleksibilnost studije slučaja: Prednost ili izazov za istraživače? *Annual of Social Work*, 25(2), 175–194. <https://doi.org/10.3935/ljsr.v25i2.209>
9. Open society Foundations. (2013). *Izveštaj nevladinih organizacija: Primjena Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom u Bosni i Hercegovini*.
10. Rioux, M., Carbert, A. (2011). Human Rights and Disability: The International Context. *GLADNET Collection*, 316.
11. Roviš, D., Bezinović, P. (2011). Vežanost za školu – analiza privrženosti školi i predanosti školskim obvezama kod srednjoškolaca. *Sociologija i prostor*.

<https://doi.org/10.5673/sip.49.2.4>

12. Somun Krupalija, L. (2017). *Djeca s invaliditetom u Bosni i Hercegovini: Ja ne mislim da sam drugačija*. World Vision Bosna i Hercegovina.
13. Šogorić, S., Sanković, M., Štefančić, V., & Vitale, K. (2018). Osobe s invaliditetom—Test pristupačnosti sustava zdravstva. *Acta medica Croatica : Časopis Akademije medicinskih znanosti Hrvatske*, 72(2), 199–204.
14. Turčić, N. (2012). Socijalni model procjene invaliditeta. *Sigurnost : časopis za sigurnost u radnoj i životnoj okolini*, 54(1), 111–115.
15. Udruženje DUGA. (2020). *Pokazatelji za praćenje provedbe inkluzivnog obrazovanja sukladno članku 24. Konvencije o pravima osoba s invaliditetom*. MyRight - Empowers people with disabilities.
16. United Nation. (1989). *UN Konvencija o pravima djeteta*.
17. United Nation. (2006). *UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom*.
18. Willis Begky, E. (2019). *Architectural accessibility: History, advocacy, and designs for an inclusive environment*. Myefski Architect

